

Araştırma Makalesi • Research Article

Religion, Gods and Violence in Ancient Mesopotamia

Eski Mezopotamya'da Din, Tanrılar ve Şiddet

Ahmet Selim BAYSAL¹

ARTICLE INFO

Article history:

Received: 18 October 2024

Received in revised: 19 November 2024

Accepted: 9 December 2024

Keywords:

Religious Violence

Religious Extremism

Holy War

Qisas

Imperialism.

ABSTRACT

Religious violence in ancient Mesopotamia was primarily related to the character of gods and goddesses. It was believed that the Storm God, the Sun God, the Venus Goddess, the Mars God, the Saturn God, and others would inflict violence upon humans when they were angered. Believed to be the reflection and representative of the gods on earth, kings and their soldiers and judges were the defenders and enforcers of the gods' system. Kings were imitators of the gods in terms of violence and mercy. Sometimes the influence of gods and kings on people was positive - protective, forgiving and merciful. Other times gods and kings had a negative impact on people as destroyers, bloodshed and torturers. Religious violence was common in rituals, curses, law, wars and works of art. Violence was sometimes used as a "preventive force" to deter ill-wishers and maintain social order. Sometimes it was used as a tool for imperialist policies, enslavement, traditional social oppression and marginalization. This study focuses in particular on cuneiform sources such as king annals, stelae and codexes, as well as artworks, including relief depictions that adorned the walls of palaces. From these written and visual sources, how violence was practiced and legitimized is explored. In written sources, kings boasted of the violence they practiced. Religious violence was practiced as a form of worship. Scenes of violence are also very common in relief depictions from visual sources. These depictions were intended to influence and guide illiterate people and to frighten and psychologically pressure foreign ambassadors coming to the palace.

MAKALE BİLGİSİ

Makale geçmişi:

Başvuru tarihi: 18 Ekim 2024

Revizyon tarihi: 19 Kasım 2024

Kabul tarihi: 9 Aralık 2024

Anahtar Kelimeler:

Dinsel Şiddet

Dinsel Aşırılık

Kutsal Savaş

Kisas

Emperyalizm.

ÖZ

Eski Mezopotamya'da dinsel şiddet öncelikle tanrı ve tanrıçaların karakterleri ile ilgiliydi. Fırtına tanrısı, Güneş tanrısı, Venüs tanrıçası, Mars tanrısı, Satürn tanrısı ve diğerlerinin kızdıkları zamanlarda insanlara şiddet uyguladıklarına inanılıyordu. Tanrıların yeryüzündeki yansıması ve temsilcisi olduğuna inanılan krallar ve onlara bağlı askerler ve yargıçlar tanrıların düzeninin savunucusu ve uygulayıcısıydılar. Krallar şiddet ve merhamet konusunda tanrıların taklitçileriydiler. Tanrıların ve kralların insanlar üzerindeki etkileri bazen koruyucu, affedici ve merhametli olarak olumluuydu. Bazen de tanrılar ve krallar yok edici, yıkıcı, kan dökücü, işkence edici olarak insanlar üzerinde olumsuz bir etkiye sahiptiler. Dinsel şiddet ayinlerde, beddualarda, hukukta, savaşlarda ve sanat eserlerinde yaygındı. Şiddet, bazen kötü niyetli kişileri caydırmak ve toplumsal düzeni sağlamak için bir "önleyici kuvvet" olarak uygulandı. Bazen de emperyalist politikalar, köleleştirme, gelenekçi toplumsal baskı ve ötekileştirme için bir araç olarak kullanıldı. Bu çalışma özellikle kral yıllıkları, steller ve kanunnameler gibi çivi yazılı kaynaklara ve sarayların duvarlarını süsleyen kabartma tasvirlerden oluşan sanat eserlerine odaklanmıştır. Bu yazılı ve görsel kaynaklardan şiddetin nasıl uygulandığı ve nasıl meşrulaştırıldığı araştırılmıştır. Yazılı kaynaklarda krallar uyguladıkları şiddet ile övülmüşlerdir. Dinsel şiddet bir ibadet gibi uygulanmıştır. Görsel kaynaklardan kabartma tasvirlerde de şiddet sahneleri çok yaygındır. Bu tasvirler okuma yazma bilmeyen kişileri etkilemek, yönlendirmek ve saraya gelen yabancı elçileri korkutmak ve psikolojik baskı altında tutmak içindir.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, asbaysal@ohu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-4860-0251.

GİRİŞ

Dünya Sağlık Örgütü'ne göre şiddet: “*Yaralanma, ölüm, psikolojik zarar, kötü gelişim veya yoksunlukla sonuçlanan veya sonuçlanma olasılığı yüksek olan, kişinin kendisine, başka bir kişiye veya bir gruba veya topluluğa karşı tehditle veya fiili olarak fiziksel güç veya kuvvetin kasıtlı kullanımı*” olarak tanımlanmaktadır. (Dahlberg ve Krug, 2002:5)

Eski Mezopotamya’da dinsel şiddet, öncelikli olarak tanrılarla ilişkili olarak ortaya çıkmıştır. Mezopotamyalılar, bazı tanrıların insanlara öfkelenmelerinde şiddet kullanarak onları cezalandırdığına inanmışlardır. Mezopotamya toplumlarının inancına göre; fırtına tanrısı Enlil/Adad, Güneş tanrısı Utu/Şamaş, Venüs gezegeni tanrıçası İnanna/İhtar, Mars gezegeni tanrısı Nergal, Satürn gezegeni tanrısı Ningirsu, Asur’un baş tanrısı Aşşur, Babil’in baş tanrısı Marduk, nehir tanrısı Nārūm ve yeraltı tanrıçası Ereškigal gibi pek çok tanrı, belirli sebeplerle insanlara şiddet uygulayabilirdi. Örneğin, cinayet ve yaralama suçları işleyenler, uluslararası anlaşmaları ihlal edenler, tapınaklara zarar verenler, tanrılara saygısızlık edenler, devlet malına zarar verenler, eşine karşı gelen kadınlar, ebeveynlerine saygısızlık eden çocuklar, efendisine karşı gelen köleler ve isyancılar, tanrılar veya tanrılarının yeryüzündeki temsilcisi olan krallar tarafından şiddetle cezalandırılmıştır. Dinsel şiddet, tanrılarının temsilcisi sayılan krallar ve onların kontrolündeki ordu, yargıçlar ve rahipler aracılığıyla uygulanmıştır. Dinsel şiddet, sadece eski Mezopotamya’ya özgü kalmayıp tarih boyunca varlığını sürdürmüş, günümüze kadar birçok insanın ölümüne, yaralanmasına ve çeşitli şekillerde zarar görmesine yol açmıştır. Eski Mezopotamya’da dinsel şiddet kısas hukukunda, dini ayinlerde, beddualarda, savaşlarda ve sanat eserlerinde yaygın şekilde işlenmiştir. Bununla birlikte, tanrılarının günahkar ve suçlu insanları cezalandırdıkları gibi, dini kurallara uyan ve mazlum olarak nitelendirilen insanlara da genellikle merhamet göstererek bereket, huzur ve başarı gibi ödüller verdiklerine de inanılmıştır.

Bu çalışmada, Mezopotamya tanrılarının ve onların yeryüzündeki dini ve siyasi temsilcilerinin insanlar ve hayvanlar üzerinde uyguladıkları şiddetin nedenleri ve türleri incelenmiştir. Dinsel şiddetin gelenekselliği bağlamında, eski ve orta çağlarda çok tanrılı ve tek tanrılı dinlerde dinsel şiddetin benzerlikleri hakkında da örnekler verilmiştir.

ESKİ MEZOPOTAMYA TANRILARI VE DİNSEL ŞİDDET

1.1. Hava ve Fırtına Tanrısı Enlil/Adad:

Sumerliler’de baş tanrı olarak başlangıçta gök tanrısı An’a tapılırken, zamanla baş tanrı olarak fırtına tanrısı Enlil’e tapılmıştır. Enlil’in kutsal şehri Güney Mezopotamya’daki Nippur kenti olup, burada tanrıya adanmış büyük tapınak Ekur bulunmaktaydı (Bottéro ve Kramer, 2017: 66, 187, 195, 198 vd.). Enlil’in insanlara öfkelenmesi halinde gök gürültüsü ve fırtınalarla kendini gösterdiğine, şimşek ve yıldırımlarla her şeyi yakıp yıktığına inanılırdı. Sumerliler bu tür aşırı hava olaylarını Enlil’in öfkesinin bir yansıması olarak yorumlamışlardır.

Enlil’in insanlara yönelik şiddet uyguladığına dair en eski anlatılardan biri, tufan hikayesinde görülmektedir (Kutsal kitaplarda "Nuh Tufanı" olarak bilinir). Hikayeye göre, tanrılar insanların yarattığı gürültü ve karmaşaya kızarak, özellikle de Enlil’in önderliğinde, insanlığı yeryüzünden silmeye karar verirler. Bu süreçte tanrılarının babası gök tanrısı Anu, tanrılarının hükümdarı Enlil, tanrılarının yöneticilerinden Satürn gezegeni tanrısı Ninurta ve tanrılarının ustabaşı Ennugi bu karara destek verir. Ancak bilgelik ve su tanrısı Enki, tanrılar meclisinin bu yok etme kararını insanoğlunu kurtarmak için Ziusudra’ya (Akadça’da Atra-Hasis veya Utnapiştim; Kutsal kitaplarda Nuh) haber verir. Enki, Ziusudra’dan bir gemi yaparak insanları ve çeşitli hayvanları kurtarmasını ister. Yedi gün ve yedi gece süren tufan, tüm toprakları sular altında bırakır. Ziusudra’nın tufan öncesinde gemiyi inşa etmesi sayesinde insanlık tamamen yok olmaktan kurtulur. Bu tufan hikayesi, Gılgamış Destanı’nın 11. tabletinde de yer alır. Gılgamış ölümsüzlüğü ararken Utnapiştim’e (Ziusudra) başvurarak tufan ve kurtuluş hakkında bilgi alır. Tufan hikayesi, tanrılarının kızgınlığının nasıl felakete neden olduğunu ve aynı zamanda bilgelik tanrısı Enki’nin merhametiyle insanlığın nasıl hayatta kalmayı başardığını anlatır. (Lambert ve Millard, 1969: 138-147; Kramer, 1990: 128-132; Bottéro ve Kramer, 2017: 643-647; George, 2003: 703-723).

Enlil’in insanlara yönelik şiddetine dair bir başka örnek olarak bir Sumer atasözünde şöyle denilmiştir: “*Enlil’in en büyük cezası açlıktır*” (Alster, 1997: 565). Bu atasözüne göre, Enlil’in

öfkesi yalnızca fırtına ve doğal afetlerle sınırlı kalmamış, aynı zamanda insanları açlık ve kıtlıkla da cezalandırmıştır. Bu belgeler, Sumer toplumunun yıkıcı doğa olaylarını ve ekonomik sıkıntıları tanrıların iradesine ve insanlara karşı uyguladıkları şiddete bağladıklarını göstermektedir.

Enlil, insanlar üzerinde fiziksel şiddet uygulamanın yanı sıra, tanrıça Ninlil üzerinde de cinsel şiddet uygulamıştır. Sumer mitolojisine göre Enlil, tanrıça Ninlil'e âşık olmuş, ona zorla sahip olarak Ay tanrısı Nanna/Sin'e hamile bırakmıştır. Bu eylem tanrılar arasında bir suç olarak kabul edilmiş ve Enlil, cinsel şiddet uygulamasının bir sonucu olarak tanrılar tarafından yeraltı dünyasına sürgüne gönderilmiştir. Bir Sumer şiirinde, tanrıların Enlil'i bu cinsel şiddet nedeniyle cezalandırmalarına dair şu ifadeler yer almaktadır: *"Enlil Kiur'a (Ninlil'in özel tapınağı) yürüdü. Enlil Kiur'a yürüyünce, büyük tanrılar, onların ellisi, kader tanrıları, onların yedisi, Enlil'i yakaladılar (şöyle dediler): "Enlil, ahlaksız biri, defol şehirden, Nunamnir (Enlil'in bir niteliği) defol şehirden".* (Kramer, 1990: 70-72; Hooke, 2002: 31; Bottéro, Kramer, 2017: 117-118).

Sumer dininde, tanrılar arasındaki ilişkiler bile belirli etik kurallar çerçevesinde değerlendirilmiştir. Enlil'in cinsel şiddet eylemi ve tanrıların verdiği ceza, Sumer toplumunun adalet ve cezalandırma kavramlarını tanrısal alemden örnek alarak insanlara uyguladıklarını göstermektedir.

Enlil, şiddet ile ilişkilendirilen bir tanrı olmasına rağmen, aynı zamanda insanlara merhamet eden, iyiliksever, bolluk ve bereket getiren babacan bir tanrı olarak da Sumer mitolojisinde önemli bir yere sahiptir. Enlil'i öven Sümer ilahilerinde, onun bu şefkatli ve cömert yönlerine de vurgu yapılmıştır. (Kramer, 1990: 74-78)

Enlil'in Sami kavimlerdeki karşılığı olan Âdad, aynı şekilde şiddet ve yıkımla ilişkilendirilen bir tanrı olarak karşımıza çıkar. Asur kralı III. Salmanassar'ın (MÖ. 859-824) Urartu kralı Aramu'ya karşı düzenlediği sefer hakkında bilgi veren Kurkh Steli'nde, Asur kralı düşmanlarına yönelik acımasızlık ve yıkım uygulamalarında Âdad'ı örnek aldığını ifade etmiştir. Stel'in bir kısmında şu ifadeler yer almaktadır:

"Urartu'lu Aramu'nun kraliyet şehri Arzaşkun'a yaklaştım. Urartu'lu Aramu, benim güçlü, huşu uyandıran silahlarımdan ve acımasız savaşımdan korktu ve şehri terk etti. Adduri Dağı'na çıktı. Peşinden dağa tırmandım; dağların ortasında korkunç bir savaş yaptım; savaşçılarımdan 3.400'ünü kılıçtan geçirdim. Fırtına tanrısı Âdad gibi üzerlerine yıkım yağdırdım. Kanlarıyla dağı kırmızı yün gibi boyadım. Ordugahını elinden aldım." (Luckenbill, 1926: 219)

Bu ifadeler, Âdad'ın savaş ve yıkımın simgesi olarak Asur kralları için bir ilham kaynağı olduğunu ve tanrıların öfkesinin, kralların güç ve şiddet uygulamalarında meşrulaştırıcı bir araç olarak kullanıldığını göstermektedir.

1.2. Güneş ve Adalet Tanrısı Utu/Şamaş:

Sumer Güneş tanrısı Utu'nun Güney Mezopotamya'daki kutsal merkezleri Sippar ve Larsa kentleriydi (Kramer, 1990: 129, 295). Mezopotamya'daki Sami kavimler tarafından Şamaş adıyla tapınılan bu tanrı, adalet ve kehanet tanrısı olarak önemli bir konuma sahipti. Eski Mezopotamya inancına göre, kanunlar krallara tanrılar tarafından verilir. Bu anlayışın en ünlü örneği, Eski Babil Kralı Hammurabi'nin kanun stelinde görülebilir. Hammurabi Kanunları'nın yer aldığı stel, bugün Louvre Müzesi'nde SB 8; AS 6064 envanter numarası ile korunmaktadır. Bu stelin üst kısmında, Hammurabi kendisini adalet tanrısı Şamaş ile birlikte tasvir ettirmiştir. Ayrıca, stelindeki yazıtın önsözünde kendisine kanunları Şamaş'ın verdiğinden bahsetmiştir. (Tosun ve Yalvaç, 1989: 213). Hammurabi kanunlarında sıkça görülen şiddet içeren cezaların da tanrısal cezalar olduğuna inanılmıştır. Hammurabi'nin Kanun Steli için bakınız: <https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010174436>

Şamaş'ın adalet tanrısı olması, onun aynı zamanda dinsel şiddet ile ilişkilendirilmesine yol açmıştır. Babil hukukunda bazı suçları işleyen failerin ellerinin, burunlarının veya kulaklarının kesilmesi, diri diri yakılmaları, kazığa oturtulmaları ya da idam edilmeleri gibi ağır cezalar, Şamaş ve diğer büyük tanrı ve tanrıçalar adına uygulanmıştır. Bu tür cezalar, Mezopotamya toplumlarında tanrıların düzeni koruma iradesinin yönetici seçkinler tarafından pratikleştirilmesi olarak görülmüştür.

Hammurabi kanunlarında bazı suçlara verilen fiziksel şiddet cezalarından birkaç örnek aşağıda verilmiştir:

- “Eğer bir adam hırsızlık yapar ve yakalanırsa, o adam öldürülecektir” (Tosun ve Yalvaç, 1989: 187).
- “Eğer bir adamın karısı ikinci bir erkek için kocasını öldürtürse, o kadını kazığa oturtacaklardır” (Tosun ve Yalvaç, 1989: 200).
- “Eğer evlat babasına vurursa, bilekten (elini) keseceklerdir” (Tosun ve Yalvaç, 1989: 205).
- “Eğer bir mimar bir adama ev yapıp, yaptığını sağlam yapmazsa ve yaptığı ev çöküp evin sahibinin ölümüne sebep olursa, o mimar öldürülecektir” (Tosun ve Yalvaç, 1989: 207).
- Eğer bir adam, bir adamın karısına elini götürüp (sarkıntılık edip) (ona) genç bir çocukmuş gibi muamele ederse, onu suçlarlar ve ispat ederlerse, bir parmağını kesecekler, eğer onu öperse alt dudağını baltanın ucuna (ağzına) çekecekler ve keseceklerdir” (Tosun ve Yalvaç, 1989: 247).

Şamaş yeminler, antlaşmalar, sözleşmeler ve kehanetlerde kendisine danışılan, şahit tutulan ve yolculara yol gösteren bir tanrı olarak da tapınım görmüştür. (Foster, 2005: 627-633; Starr 1990, SAA 04, 01; SAA 04, 03; SAA 04, 05; SAA 04, 06; SAA 04, 07 vd.) Yeminleri ve sözleşmeleri ihlal eden tarafların, Şamaş’a ve şahit tutulan diğer tanrı ve tanrıçalara karşı günah işlemiş sayılacaklarına ve bu nedenle Şamaş’ın diğer tanrılarla birlikte bu kişileri şiddetle cezalandıracağına inanılmıştır. Bu konuda bir örnek olarak, Asur Kralı Esarhaddon’un (MÖ 681-669) veraset antlaşmasındaki uzun lanetleme metninde, Esarhaddon’un diğer tanrılarla birlikte Şamaş’ın da adını anarak veraset antlaşmasını ihlal edebilecek kişileri lanetlemesi gösterilebilir (Parpola ve Watanabe, 1988: 45-50). Tanrıların adıyla lanetleme konusunda başka örnekler olarak kraliyet yıllıkları ve zafer yazıtları gösterilebilir. Eski Mezopotamya krallarının yıllıklarının ve zafer yazıtlarının sonuç kısmında, bu eserlere zarar verebilecek kişiler çeşitli tanrıların adları anılarak lanetlenmiştir. Kraliyet yazıtlarında sıkça görülen bu lanetleme metinleri, eski Mezopotamya’da tapınım gören tüm popüler tanrıların insanlar üzerinde psikolojik ve fizyolojik şiddet uyguladığı inancının var olduğunu ve kötü niyetli kişilerin tanrısal şiddet ile tehdit edildiğini göstermektedir. (Baysal, 2017: 75-77)

Şamaş’ı öven bir ilahide, O’nun iyi insanları ödüllendirdiği, kötü insanlara ise tuzak kurup cezalandırdığı anlatılmaktadır. İlahinin bir kısmında, komşusunun karısına göz diken bir adamın Şamaş tarafından tuzağa düşürülerek cezalandırılacağı, suçlunun babasının ve kardeşlerinin bile onu kurtaramayacağı, Şamaş’ın gerekirse şiddet kullanarak suçluyu cezalandıracağı şöyle ifade edilmiştir:

“Komşusunun karısına göz diken bir adam, belirlenmiş gününden önce [.....] olacaktır.

Onun için kötü bir tuzak hazırlanmıştır . . [.].

Senin silahın ona yönelecek ve onu kurtaracak kimse olmayacak.

[Onun] babası savunması için yanında durmayacak,

Hakimin emriyle kardeşleri onun için yalvarmayacak.

Fark edemediği bir bakır tuzağa yakalanacak.

Düzenbaz bir kötü adamın boynuzlarını yok edersin...” (Lambert, 1996: 131)

1.3. Venüs Gezegeni - Aşk ve Savaş Tanrıçası İnanna/İştär:

Sumer inancında, Venüs gezegeni tanrıçası İnanna hem aşk hem de savaş tanrıçası olarak önemli bir konuma sahipti. Başta Uruk kentindeki tapınağı olmak üzere birçok kentte İnanna’ya adanmış tapınaklar bulunmaktaydı. Eski Mezopotamya’da birçok savaş genellikle ya bizzat İnanna adına ya da İnanna’nın adının da geçtiği büyük göksel tanrılar adına yapılmıştır. İnanna, dış düşmanlarla birlikte zaman zaman eşi çoban kral Dumuzi örneğinde olduğu gibi, öfkeleniği kralları dahi cezalandırabiliyordu (Kramer, 1990: 233, 258-260). Ayrıca, İnanna’nın kız kardeşi yeraltı tanrıçası Ereşkigal ile bir hakimiyet mücadelesine girdiği de bilinmektedir. Bu konu, takip eden sayfalarda detaylı olarak ele alınmıştır.

Lagaş Kralı Eannatum, Umma kent devletinin yöneticisi Uş ile yaptığı savaşta kazandığı zaferin anısına antik Girsu kentinde bir stel diktirmiştir. Eannatum’un Zafer Steli veya Akbalar Steli olarak bilinen bu stelde, “İnanna O’na eşlik etti” ifadesi yer almaktadır (Frayne, 2007:129). Bu ifade ile İnanna’nın Eannatum ile birlikte bu savaşa katıldığı mesajı verilmiş, böylece kralın

tanrıça tarafından desteklendiği iddia edilmiştir. Stelde ayrıca, Eannatum'un ordusunun düşmanlarının kafalarını kestiği ve bu kafaların akbalar tarafından yenmek üzere götürüldüğü bir sahne betimlenmiştir. Stelin parçaları British ve Louvre müzelerinde korunmakta olup envanter numaraları BM 023580 (= AO 16109) + AO 00050 + AO 02436 + AO 02437 + AO 02438'dir. Steli incelemek için bakınız Louvre Müzesi, Akbalar steli tekil sayfası: <https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010121794>

İnanna'nın Mezopotamya'lı Sami kavimlerdeki adı İştâr idi. Bu tanrıçanın askeri seferlerde ordunun önünde yürüdüğüne ve düşmana şiddet uygulama konusunda orduya rehberlik ettiğine dair yazılı kayıtlar mevcuttur. Mezopotamya inancına göre tanrılar bazen bizzat askeri seferlere katılırlar ve ordunun önünde yürüyerek krala ve orduya önderlik ederlerdi. Savaş sırasında tanrılar, düşmanı yok ederek veya esir alarak savaşa doğrudan müdahil olurlardı. Böylece tanrılar, düşmana yönelik şiddetin uygulanması ve teşviki konusunda krallar ve ordu için bir model oluştururlardı. Buna örnek olarak Orta Asur Kralı I. Tukulti-Ninurta'nın (yaklaşık MÖ. 1243–1207) bir yazıtında geçen şu ifadeler gösterilebilir:

“Aşşur'un, Enlil'in, Şamaş'ın, Sin'in, büyük tanrıların, efendilerimin koruması altında ve ordularının önünde giden göklerin ve yerin kraliçesi İştâr'ın yardımıyla Karduniaş (Babil) kralı Kaştiliaş'ı savaşa zorladım. Ordularını bozguna uğrattım, savaşçıları bozguna uğrattım. Bu savaşın ortasında kendi ellerimle Kassit Kralı Kaştiliaş'ı esir aldım.” (Luckenbill, 1926: 57)

Çıplak gözle gözlemlenebilen Güneş Sistemi gezegenleri, Dünya'nın kendi eksenini etrafında dönüşüne bağlı olarak Ay ve Güneş gibi doğudan doğup batıdan batır gibi görünürler. İştâr'ın ordunun önünde giderek orduya rehberlik ve yardım etmesini, sefer esnasında Venüs gezegeninin görülmüş olması ile açıklayabiliriz. İnanca göre, İştâr savaşa fiziksel olarak katılarak Asur ordusuna yardım etmiştir. Bu konuda başka bir belge, Yeni Asur Kralı II. Adad-nirari'nin (MÖ 911–891) yıllıklarında yer almaktadır. Adad-nirari, Mitanni ülkesine düzenlediği beşinci seferden ve bu sefere katılan tanrıça İştâr'dan bahsederken şöyle demiştir:

“Benim efendim, büyük efendi Aşşur'un ve yayılan ordularının önünde giden savaş ve çarpışma kadını İştâr'ın buyruğuyla Simânu ayında, aynı yıl, beşinci defa Hanigalbat'a karşı yürüdüm.” (Luckenbill, 1926: 115)

Tanrısal varlıkların savaş meydanlarında krala ve orduya önderlik ettiği inancı, eski ve orta çağlarda Yahudi, Hristiyan ve İslam inançlarında da kabul görmüştür.²

1.4. Savaş Tanrısı Mars/Nergal:

Mars gezegeni, kan ve ateş ile ilişkilendirilen bir savaş tanrısı olarak tapınım görmüştür. Bu tanrı, eski ve orta çağlarda Mezopotamya dışında da tapınım görmüştür. Romalıların bu gezegene verdikleri Mars ismi de Mezopotamya kökenlidir. Mars kelimesi, Akadca “Makrû” (MUL Ma-ak-ru-u) = “Kırmızı” (Kızıl Gezegen) kelimesinden türemiştir (CAD, Cilt 10: 138). Asurlular bu gezegene “Şalbatānu” adını vermişlerdir (CAD, Cilt 16: 72). Mars, eski Mezopotamya'da yaz ortasında hastalık getiren tanrı Nergal ile de ilişkilendirilmiştir. Bu nedenle Nergal, Mars'ın başka bir ismi olarak kabul edilmiştir (Jastrow, 1910: 64). Nergal'in ana tapınım merkezi Kuta kentidir.

Larsa kralı I. Rīm-Sîn, (yaklaşık MÖ. 1822-1763) Ur kentinde Nergal adına yaptırdığı tapınağın inşası hakkında bilgi veren konik bir yazıtında Nergal'i şöyle tanımlamıştır:

“Tanrı Nergal, yüce efendi, büyük kudret sahibi, mükemmel bir korkutucu ihtişam ve auraya sahip olan, en önde gelen, tüm kötü yabancı toprakları yok eden (ve) asi toprakları

² Tevrat'a göre İbraniler Mısır firavununun baskısından kurtulmak için Mısır'dan kaçıp Doğu Akdeniz Bölgesi'ne giderken onlara Musa Peygamber ile bir melek öncülük etmiştir. (Kutsal Kitap, Mısır'dan Çıkış, 33:2) 1. Haçlı Seferi sırasında 1097 yılında Suriye'ye girip Antakya'ya geçen ve buradan Kudüs'e ilerleyen Haçlı orduları yıldız kaymaları, göksel parlamalar, kuyruklu yıldızlar gibi olağanüstü olaylar gözlemlemişlerdir. Bu sefer sırasında Hz. İsa'nın fiziksel olarak kendilerine yardım ettiğini, bununla birlikte meleklerden, azizlerden ve ölen Hristiyanların ruhlarından oluşan bir ordunun kendilerine yardım ettiğini iddia etmişlerdir. (Riley ve Smith, 1997: 78-80; Kitts, 2013: 415) Kur'an-ı Kerim'de de binlerce meleğin Bedir Savaşı'nda Müslümanlara yardım ettiğinden bahsedilmektedir (Kur'an-ı Kerim Meâli, Âl-i İmrân: 124-125; Enfâl: 9-10).

yığınlar halinde yağın” (Frayne, 1990: 277). Yine Rīm-Sîn, Nergal tapınağını “Erimhaşaş” = “Düşmanı ezen ev” olarak adlandırmıştır.

Eski Mezopotamya’da Mars gezegeni ile ilgili astrolojik kehanetler, savaş, isyan, anarşi ve hastalık gibi kaotik olaylar ve ölümün habercisi olarak yorumlanmıştır. Bu özellikleriyle Mars tanrısının şiddetle ilişkisi oldukça güçlüdür ve şiddetin temsilcisi olan en yüksek tanrılardan biri olarak kabul edilmiştir. Asur devlet arşivlerinde yer alan Mars ile ilgili bazı örnek kehanetler şu şekildedir:

- “Eğer bir gezegen ve Mars karşı karşıya gelir ve orada dururlarsa: Düşman saldırıdır.”
- “Mars geri döndü, hareket etmeye başladı ve Akrep burcunda ilerliyor; bu kötüye işarettir.”
- “Eğer Mars doğuda [durursa]: Subartu'nun saldırıdır.”
- “Eğer Mars bir gezegenin etrafında dönmeye devam ederse: Arpa pahalı hale gelecektir.”
- “Eğer Mars Tammuz (Miladi takvime göre Haziran/ Temmuz) ayında görünür hale gelirse: savaşların mezarlığı genişleyecektir.” (Hunger, Parpola ve Reade, 1992: 29, 32, 48, 49, 72 vd.).

Mars’ın savaş, anarşi ve ölüm ile ilişkilendirilmesi, eski toplumlarda tanrısal şiddetin doğal ve kaçınılmaz bir düzen olarak kabul gördüğünü göstermektedir.

1.5. Satürn Gezegeni Tanrısı Ninurta/Ningirsu:

Satürn gezegeninin çıplak gözle sarımsı ve bulanık bir renkte görünmesi, eski Mezopotamya’da Satürn tanrısı Ninurta’nın (diğer adıyla Ningirsu) belirsizlik, kaos ve hastalık ile ilişkilendirilmesine neden olmuştur. Bu tanrının, günahkar kişiler için olumsuz etkilere sahip, zarar verici bir tanrı olduğuna inanılmıştır. Ninurta’yı övmek amacıyla yazılmış mitolojik bir Sumer şiirinde ise Ninurta’nın savaşçı özellikleri vurgulanmış olup, ilgili şiirden bazı pasajlarda şöyle denilmektedir:

16-17. Satır: “Hükümdarın sözü fırtına gibidir.”

24-25. Satır: “Öfkeli sözleri dağları ceset haline getirdi.”

73-75. Satır: “Hükümdar bir tufan gibi akıp giderken, asi ülkenin fırtınası Ninurta bir tufan gibi esip geçerken, ufukta bir fırtına gibi gürlledi.”

140-145. Satır: “Savaşın tufanını, elli başlı gürzümü taşıyorum. İnsanlara saldıran fırtınayı, yayımı ve okluğumu taşıyorum. Asi diyarın tapınaklarını alıp götürmeleri, fırlatma sopamı ve kalkanımı taşıyorum. İnsanların yardımcısı olan mızrağımı taşıyorum. Gündüz gibi ışık saçan şeyi taşıyorum, dağları yok eden. Ben göklerde ve yerde insanların koruyucusunu taşıyorum, düşmanım kaçamaz.” (Black, Cunningham, Robson and Zólyomi, 2004: 181-183, 185)

Satürn ile ilgili astrolojik kehanetlerde, bu gezegenin yeryüzündeki etkilerinin olumsuz olduğu sıkça vurgulanmıştır. Özellikle Satürn’ün gökyüzünde Mars ile birlikte görüldüğü zamanlar, astrologlar tarafından savaşların, isyanların veya kaotik olayların habercisi olarak yorumlanmıştır. Bu göksel tanrıların olumsuz özelliklere sahip olduğuna inanıldığından, iki olumsuz karakterli tanrının aynı anda gökyüzünde görünmesi, bu tanrıların insanlara bela getirecekleri şeklinde değerlendirilmiştir. Buna örnek olarak Asurlu astrolog Nabû-ahheriba’nın Asur kralına gönderdiği bir astroloji raporunda (SAA 08 049), Mars ve Satürn gezegenlerinin birbirine yaklaşmasının, bu durumun ülkeye yönelik düşman saldırısına işaret ettiği şeklinde yorumlanmıştır (Hunger, Parpola ve Reade, 1992: 29; Baysal, 2018: 406-409).

1.6. Asur Baş Tanrısı Aşşur:

Asur baş tanrısı Aşşur, genellikle savaş ve adaletle ilişkilendirilen bir tanrı olarak öne çıkmaktadır. Asurlular, özellikle Orta Asur İmparatorluğu (yaklaşık MÖ. 1363-912) ve Yeni Asur İmparatorluğu (yaklaşık MÖ. 911-609) dönemlerinde, Aşşur’un yüceliğini göstermek ve ona olan bağlılıklarını kanıtlamak amacıyla, tanrının düşmanlarına yönelik büyük savaşlar, katliamlar, sürgünler ve işkenceler gerçekleştirmişlerdir.

II. Sargon (MÖ. 722-705), Dur-Şarrukin şehrindeki sarayında bulunan bir yazıtta, başta Aşşur olmak üzere, yazı ve bilgelik tanrısı Nabû ve Babil'in baş tanrısı Marduk tarafından düşmanlarına karşı harekete geçirildiğini iddia etmiştir. II. Sargon, tanrıların yeryüzündeki temsilcisi olarak düşmanlarını nasıl yok ettiğini şu sözlerle ifade etmiştir:

“Silahlarımı harekete geçiren büyük tanrılar, efendilerim Aşşur, Nabû ve Marduk'un gücüyle tüm düşmanlarımı kestim.” (Frame, 2021: 157-158).

Asur Kralı Esarhaddon da (MÖ. 681-669), düşmanlara ve günahkârlara karşı şiddet uygulamak üzere tanrı Aşşur tarafından görevlendirildiğini ve bunun için Aşşur'un kendisine düşmana vurmak amacıyla korkunç bir asa verdiğini iddia etmiştir. Kraliyet asası, tanrılar tarafından verildiğine inanılan krallık yetkisinin bir simgesi olarak krallar tarafından taşınmış ve kralların görsel tasvirlerinde sıklıkla yer almıştır. Bu konuda, antik Nimrud şehrindeki Ninurta Tapınağı'nda yapılan kazılarda bulunan ve British Museum'da BM 118805 envanter numarası ile korunan II. Asurnasirpal'e (MÖ 883-859) ait bir steli örnek verebiliriz. Bu stelde II. Asurnasirpal, Aşşur, Şamaş, Sin, Adad ve tanrıça İştâr'ın sembollerinin altında, sol elinde topuzlu bir asa ile tasvir edilmiştir. Topuzlu asanın ağırlık merkezi topuzda olduğundan, bu tip bir asayla vurulan darbe, topuzsuz bir değneğe göre daha güçlü olacaktır. Bu nedenle, topuzlu değnek günümüzde dahi çobanlar tarafından yırtıcı hayvanlara karşı savunma amacıyla kullanılmaktadır. II. Asurnasirpal'in topuzlu bir asa ile tasvir edilmesi, onun “halkın çobanı” olduğu mesajını vermektedir. Eski Mezopotamya'da kralların “çoban” unvanını kullanmaları hakkında yapılmış bir çalışma için bakınız: (Baysal, 2023: 123-138). İlgili steli incelemek için bakınız: https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1851-0902-32

Kraliyet asası, şiddet kullanma tekelinin tanrılar tarafından kral ve dolayısıyla kolluk kuvvetlerine ve kısas cezalarını uygulayan infaz memurlarına verildiğini sembolize etmiştir. Esarhaddon, bir yazıtında, düşman ve günahkâr olarak tanımlananlara karşı şiddet uygulama yetkisini tanrı Aşşur'dan aldığını şu sözlerle ifade etmiştir:

“Tanrı Aşşur, büyük efendi, yaptıklarımın görkemli kudretini insanlara göstermek istediğinde, krallığımı en görkemli kıldı ve adımı dört bölge krallarının en büyüğü yaptı, ellerime düşmana vurmak için korkunç bir asa verdi ve tanrı Aşşur'a karşı günah, suç veya ihmal işleyen herhangi bir ülkeyi yağmalamak ve talan etmek için beni yetkilendirdi” (Leighty, 2011:185).

Bu ifadelerden, dinsel şiddetin katı toplumsal hiyerarşiyi pekiştirmek ve düşman olarak tanımlanan halklara yönelik emperyalist politikaları uygulamak için bir araç olarak kullanıldığını anlıyoruz. Tanrıların krallara verdiği şiddet yetkisi, yalnızca iç düzeni korumakla kalmayıp, dış tehditlere karşı yapılan fetih politikalarına da meşrulaştırıcı bir işlev görek hizmet etmiştir.

Esarhaddon, altıgen şeklindeki kil prizma yazıtında, kardeşleriyle giriştiği taht mücadelesinde de tanrıların kendisini desteklediğini iddia etmiştir. Yazıtta, çeşitli tanrıların bu mücadelede kardeşlerine karşı şiddet uygulayabilmesi için kendisine güç, şiddet, vahşet, terör, yetki ve silah verdiklerini şu sözlerle ifade etmiştir:

“Tanrıların babası olan tanrı Aşşur, bana (şehirleri) harabeye çevirme gücü ve (onları) yeniden iskan etme ve Asur topraklarını genişletme (gücü) verdi; Tacin efendisi tanrı Sin, kaderim olarak kahramanca gücü (ve) sağlam gücü emretti; Tanrıların ışığı tanrı Şamaş benim önemli ismimi en yüksek mertebeye yükseltti; Tanrıların kralı tanrı Marduk, krallığımın korkusunu dağlık bölgelerin üzerine yoğun bir sis gibi çökertti; Tanrıların en kudretlisi Nergal bana vahşeti, ihtişamı ve terörü hediye etti; (ve) Savaşın ve mücadelenin hanımı tanrıça İştâr bana hediye olarak güçlü bir yay (ve) şiddetli bir ok verdi.” (Leichty, 2011: 15).

Bu pasajda bahsi geçen tanrılar sırasıyla Asur baş tanrısı Aşşur, Ay tanrısı Sin, Güneş tanrısı Şamaş, Babil baş tanrısı Marduk, Mars gezegeni tanrısı Nergal ve Venüs gezegeni tanrıçası İştâr'dır. Esarhaddon'un sözlerinden, şiddetin kaynağının tanrısal olduğu anlaşılmaktadır. Tanrılar ve tanrıçalar, düşman ve günahkâr olarak görülen kişilere ve toplumlara karşı şiddet uygulama görevini krallara vermişlerdir. Krallar da bu görev doğrultusunda tanrısal şiddeti pratikleştirerek tanrıların iradesini yeryüzünde gerçekleştirmişlerdir.

Asur kralı Asurbanipal'in (MÖ. 669-631) sekizgen prizma şeklindeki yıllığında, Elam kralı Teumman ile olan mücadelesi anlatılmaktadır. Asurbanipal, Teumman'ın kendisine düşmanlık ederek başta Asur'un baş tanrısı Aşşur olmak üzere tanrılara karşı geldiğini öne sürmüştür. Bu

çatışmada Asurbanipal, kendisi ile tanrı Aşşur arasında bir aracı olarak gördüğü Venüs gezegeni tanrıçası, savaşın ve mücadelenin hanımefendisi İhtar'a dualar ederek kendisine destek olması ve bir işaret (kehanet) göndermesini talep etmiştir. Bir rüya yorumcusu, bu amaçla rüyaya yatmış ve rüyasında İhtar'ı görmüştür. Rüyada, İhtar, Asurbanipal'in üzüntüsü nedeniyle Elam kralına öfkelenmiş, silahlarını kuşanarak bizzat savaşa gitmek üzere yola çıkmıştır. Asurbanipal, İhtar'a "izin verirsen ben de seninle geleyim" gibi bir istekte bulunmuş, ancak İhtar, Asurbanipal'e bizzat kendisinin gidip Elam kralı Teumman'ın işini bitireceğini söylemiştir. Bu rüya ile kendisine verilen mesajı zaferle ilgili bir işaret olarak değerlendiren Asurbanipal Aşşur, Sin ve tanrıça İhtar'ın emriyle Teumman'a karşı sefere çıkmıştır. Yaklaşık MÖ. 653 yılında gerçekleşen savaşta, Elam kralı Teumman'ın başı kesilmiş ve Asur başkenti Ninive'ye getirilerek halka teşhir edilmiştir (Novotny ve Jeffers, 2018: 51 vd).

Asurbanipal, Asur'un gücünü ve Elamlılar'a karşı kazandığı zaferi vurgulamak için, sarayının duvarlarını Til Tuba Savaşı'nda Elamlılar'a uygulanan Asur işkencesini ve ele geçirilen Elam kralı Teumman'ın kesilmiş başının teşhir edilmek üzere Asur'a kaçırılmasını betimleyen kabartmalarla süsletmiştir (yaklaşık MÖ. 653). British Museum'da 124801, a-b-c envanter numaraları ile korunan bu üç parçalı tasvirlerde, Asurlu askerlerin ellerinde topuzlarla Elamlı askerlere işkence uyguladığı, esir tuttukları Elamlı askerleri zincirlerle boyunlarından bağlayarak atalarının kemiklerini öğütme taşlarında öğütmeye zorladığı sahneler yer almaktadır. Ayrıca, Elam kralı Teumman'ın kesik başının bir savaş arabası ile Asur başkenti Ninive'ye götürülüşü de tasvir edilmiştir. Asur Kralı Asurbanipal, Teumman'ın kafatasını düzenlediği bir şölende Asurlular'a teşhir ederek bu zaferi kutlamıştır. İlgili tasvirleri incelemek için bakınız British Müzesi:

124801,a parçası: https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1851-0902-8-a

124801,b parçası: https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1851-0902-8-b

124801,c parçası: https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1851-0902-8-c

Kral yıllıkları ve zafer yazıtlarındaki çivi yazılı metinlerin yanı sıra, Asur saraylarının duvarlarını süsleyen kabartma tasvirlerde görülen, düşman toplulukların derilerinin yüzülmesi, diri diri yakılmaları ve uzuvlarının kesilmesi gibi sahneler, tanrısal şiddetin Asur ordusu tarafından sınırsızca uygulanmasının görsel propagandasını yapmıştır.

Asur kaynaklarında krallar, büyük tanrıların emriyle düşmanlarına karşı şiddet uyguladıklarını iddia etmişlerdir. Bu büyük tanrıların isimleri Asur baş tanrısı Aşşur istisna olmak üzere farklı yazılı belgelerde değişken olabilmektedir. Şiddet ile ilişkilendirilen tanrılar olarak genellikle Aşşur'un yanı sıra Marduk, Sin, Şamaş, İhtar, Enlil ve Nergal gibi göksel tanrılar anılmaktadır. Asur krallarının önemli kararlar almadan önce fal baktırarak göksel tanrılara danıştıkları bilindiğine göre, savaş kararları gibi önemli kararların fal sorgusu sonucu mesaj gönderen tanrıların adına alındığını söyleyebiliriz.

1.7. Babil Baş Tanrısı Marduk:

Babil inancına göre dinsel şiddet, Sümer inancında olduğu gibi, öncelikle öfkeli tanrıların birbirlerine karşı uyguladıkları aşırı bir güç kullanımıydı. Babil yaratılış destanı Enuma Eliş'e göre, Marduk tanrılar alemindeki diğer bazı tanrılar ve yaratıklarla mücadele ederek galip gelmiş ve büyük tanrılar tarafından baş tanrı olarak kabul edilmiştir. Marduk, göksel aleminin yeryüzünü ve yeraltı alemini yeniden düzenleyip tanrılara hizmet etmeleri için insanları yaratmış ve kutsal mekan olarak Babil'i seçmiştir. Büyük tanrılar da Marduk'u onurlandırmak için Babil'de Esagila tapınağını inşa etmişlerdir. Yedi tabletten oluşan Enuma Eliş destanı bu olayların ayrıntılarını aktarmaktadır (Heidel ve Birkan 2000: 33-89). Marduk'un tanrısal düşmanlarına uyguladığı şiddet, onun yeryüzündeki temsilcisi olan krallar tarafından kutsal bir eylem olarak kabul edilmiş ve örnek alınmıştır. Bu şiddet, Marduk'u taklit etme ve tanrısal düzeni sürdürme amacıyla, düşman ve günahkâr olarak görülen insanlara karşı uygulanması gereken kutsal bir görev olarak görülmüştür.

Mezopotamya inancına göre tanrılar, yalnızca tanrısal veya insani düşmanlara karşı değil, bazen tapınıldıkları ve koruyucusu oldukları kendi ülkelerine de çeşitli sebeplerle öfkelenerek şiddet uygulamaktaydılar. Bu şiddeti, ülkeyi düşmanların önüne atarak ya da açlık, kaos, salgın hastalıklar gibi felaketlerle cezalandırarak gösteriyorlardı. Bu duruma örnek olarak, Babil Kralı

II. Marduk-apla-iddina'nın (MÖ. 722–710, MÖ. 703–702) bir yazıtındaki ifadeleri verebiliriz. Yazıtı göre, II. Marduk-apla-iddina, Asur Kralı II. Sargon (MÖ. 722-705) ile yaptığı savaşta yenilgiye uğrayıp II. Sargon tarafından sürgüne zorlanmıştır. Bu yenilgisini tanrı Marduk'un ülkeye öfkelenmesine bağlamıştır. Bu olaydan yedi yıl sonra tahtı tekrar ele geçirmeyi başarmış ve bir yıl daha Babil'i yönetmiştir. İlgili yazıtta şu ifadeler yer almaktadır:

“O zaman, büyük efendi, tanrı Marduk, Akad ülkesinden ilahi bir öfkeyle yüz çevirmişti ve kötü düşman Subarya, günler geçene, belirlenen zaman gelene ve büyük efendi, tanrı Marduk, öfkelendiği Akad ülkesiyle uzlaşana kadar yedi yıl boyunca Akad ülkesi üzerinde egemenlik sürdü.” (Frame, 2002: 137).

Yeni Babil İmparatorluğu dönemi krallarından Nabopolassar da (MÖ. 626-602), Asurlular tarafından yıkılan Babil Ziggurati'nı yeniden inşa ettiğinden bahseden bir yazıtında, düşman topraklarının yağmalanmasının tanrı Marduk tarafından emredildiğini şu sözlerle iddia etmiştir:

“Nabopolassar, Babil kralı, Sümer ve Akad'ın valisi, ülkeyi sağlamaştıran benim. Büyük efendi Marduk bana yönetmem için toprak ve insanlar verdiğinde, düşmanımın topraklarını yağmalamamı emretti. O zaman Etemenanki'yi yeniden inşa ettim ve yerine yerleştirdim.” (Da Riva, 2013: 43).

Yağma yapmak, eski Mezopotamya inancında kutsal bir görev olarak görülmüştür. Nimetlerin tanrılar tarafından verildiğine inanıldığından, tanrılara karşı günah işleyen kişilerin ve toplumların mallarının yağmalanması meşru kabul edilmiştir. Bu nedenle, krallar genellikle her yıl çeşitli bölgelere yağma seferleri düzenlemişler ve günahkar ya da düşman olarak nitelendirdikleri ulusların varlıklarını yağmalamışlardır. Özellikle savaşçı bir karaktere sahip olan Asur krallarının yıllıklarında, bu yağma seferleri ayrıntılı bir şekilde anlatılmış ve krallar bu eylemleriyle övünmüşlerdir.

Yeni Babil İmparatorluğu dönemi krallarından Neriglissar da (MÖ. 560-556), tanrı Marduk'un kendisine krallık tacı ve asa olmak üzere kutsal alametler verdiğini ve kendisinin de halkın koruyucusu olarak bu asa ile düşmanını şiddetle yok ettiğini şu sözlerle iddia etmiştir.

“... (Marduk) Ülkede (insanlar arasından) beni seçti ve beni uygun bir adla kral ilan etti. Halkın çobanlığını sonsuza dek sürdürebilmem için krallığıma ülkeyi genişleten adil bir asa verdi; halkın koruyucusu olan şibirru esasını hükümdarlığıma sürdürmem için (bana) emanet etti; düşmanı bastıran uşparu esasını ellerime verdi; meşru tacı giymemi sağladı. (Böylece) krallığıma karşı rakiplere ya da gözdağı verenlere izin vermedim, düşmanı yok ettim, düşmanı ezdim, (II 1-4) itaatsizleri dizginledim. Ülkede adaleti tesis ettim, geniş bir halk kitlesini sürekli güvenlik içinde yönettim.” (Da Riva, 2013: 119).

1.8. Yeraltı Tanrıçası Ereškigal:

Sumer mitolojisine göre, Venüs gezegeni tanrıçası İnanna, yeraltını fethetmek amacıyla kız kardeşi yeraltı tanrıçası Ereškigal'in egemenlik alanına inmiş ve burada Ereškigal ile onun himayesindeki tanrısal yaratıklarla mücadeleye girişmiştir. İnanna'nın yeraltındaki bu mücadelesi, tanrıçaların sadece insanlara değil, birbirlerine karşı da şiddet uyguladıklarını gösterir. Ayrıca, Sumer mitolojisinde önemli göksel tanrı ve tanrıçaların yanı sıra, yeryüzü ile ilişkili bazı tanrı ve tanrıçaların da şiddetle bağlantılı oldukları görülmektedir.

Efsaneye göre, göğün kraliçesi İnanna, egemenlik alanını genişletmek amacıyla yeraltı dünyasını keşfetmek ister. Yeraltı dünyası, ölümler diyarının kraliçesi ve tanrıçası olan kız kardeşi Ereškigal'in hakimiyetindedir. İnanna, yolculuğa çıkmadan önce veziri Nişubur'a, eğer geri dönmezse yas tutarak tanrılardan yardım istemesini emreder. Ölümler diyarına inen İnanna, Ereškigal'in huzuruna çıkar; ancak Ereškigal, İnanna'nın inişinden hoşnut kalmadığı için onu cezalandırarak öldürür. İnanna'nın veziri Nişubur, bu durumdan endişelenip tanrılardan yardım isteyince, sadece su ve bilgelik tanrısı Enki olumlu yanıt verir. Enki'nin gönderdiği yardımla dirilen İnanna, yeryüzüne dönmek için Ereškigal'den izin ister. Ereškigal, İnanna'nın kendisinin yerine başka birini getirmesi koşuluyla serbest bırakır, böylece İnanna kurtulmuş olur. Yeryüzüne döndüğünde, kocası çoban tanrısı Dumuzi'den beklediği fedakarlığı ve yardımı göremez. İnanna, bu nedenle Dumuzi'ye öfkelenerek kendisinin yerine O'nu ölümler diyarına gönderir. İnanna'nın Yeraltına İnişi efsanesinin tam metni için bakınız: (Kramer, 1990: 135-144). Eski

Mezopotamya’da her yıl yaz mevsiminde Dumuzi’nin ölümler diyarına indiğine ve bahar mevsiminde geri döndüğüne inanılmış ve bununla ilgili ayinler düzenlenmiştir.

1.9. Yarı Tanrı Yaratıklar/Kötü Ruhlar/Şeytanlar

Eski Mezopotamya inancına göre tanrılar, insanlara iyilik ve kötülük getirmeleri için iyi ve kötü doğaüstü ruhlar yaratmışlardır. Tanrılar için yapılan ibadetlerin ihmal edilmesi veya tanrılara ya da insanlara karşı bir kusurun işlenmesi durumunda, kötü ruhlar harekete geçerek insanlara musallat olur ve fiziksel ve psikolojik hastalıklara neden olurlardı. Bu özellikleriyle kötü ruhlar, insanlara psikolojik ve fizyolojik işkence yapabilen, hatta ölüme yol açabilen varlıklar olarak kabul edilmiştir. Tanrısal cezalandırma, kötü ruhlar aracılığıyla bireyleri veya tüm toplumu hedef alabiliyordu. Yazılı belgelerde, özellikle doğum yapan kadınlara musallat olarak bebeklerin düşmesine ve ölümüne neden olan Lamaştı’dan, ünlü bir kötü ruh ve dişi şeytan olarak bahsedilmiştir. Lamaştı, özellikle doğum yapan kadınlara musallat olması ve bebekleri annelerinden çekip alarak yemesi ile tanınır (Farber, 2014: 3).

Babil tufan hikayesi Atra-Hasis’in 3. tabletinde, Lamaştı’nun görevi hakkında su ve bilgelik tanrısı Enki’nin ağzından şöyle denilmektedir:

Sütun 7: “Enki konuşmaya hazırlandı ve doğum tanrıçası Nintu’ya şöyle dedi: ‘Sen, doğum tanrıçası, kaderlerin yaratıcısı, bütün halklar için [ölümü tesis et?] Şimdi, halklar arasında üçüncü bir kategori olsun, halk arasında doğuran kadın ve doğurmayan kadın olsun. Halk arasında pašittu şeytani da (dişi şeytan) olsun. Bebeği, onu doğuran kadının kucakından çekip almak için. Ugbabtu kadınlarını, Entu kadınlarını ve Iğıştı kadınlarını oluştur (yüksek rahibeler belirle). Onlar tabu (bekar) olsunlar ve böylece doğumları azaltsınlar.’” (Lambert ve Millard, 1969: 103)

Metne göre, Enki, Lamaştı’yu dünyada nüfus kontrolünü sağlamak amacıyla görevlendirmiştir ve bu kontrol, tanrısal şiddetin Lamaştı tarafından uygulanması şeklinde olmuştur. Lamaştı’nun kötülüklerinden korunmak ve onu etkisiz hale getirmek için genellikle dua edilerek veya muska takılarak Pazuzu isimli başka bir kötü ruh çağırılmıştır. Bu durumda, kötü ruhların şiddeti başka bir kötü ruhun şiddeti ile uzaklaştırılmaya çalışılmıştır. British Museum’da korunan BM 108979 envanter numaralı, eski Mezopotamya kökenli bir muska, Lamaştı’dan korunmak amacıyla kullanılmıştır. Muskanın ön yüzünde bir at üzerinde binicisi, ortada yataкта yatan bir hasta ve arka yüzünde Lamaştı’ya karşı koruma sağlayan Pazuzu şeytanı görülmektedir. İlgili muskayı incelemek için British Museum’un Lamaştı muskası tekil sayfasına bakabilirsiniz: https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1914-0407-145

Diğer kötü ruhlar arasında Aşakku, Lilitu ve Galla gibi varlıklar yer almaktadır. Bunlara ek olarak, Mezopotamya inancında insanlara psikolojik ve fizyolojik şiddet uyguladığına inanılan çeşitli canavarlar ve hayaletler de vardır (Dilek, 2019: 57-62). Bu varlıklar, hastalık, korku, delilik ve ölüm gibi etkilerle insanları rahatsız eden doğaüstü güçler olarak kabul edilmiştir.

1. İNSAN VE HAYVAN KURBANI OLARAK DİNSEL ŞİDDET

2.1. Ur Kraliyet Defin Ayininde İnsan Kurbanları:

Güney Mezopotamya’daki antik Sumer kenti Ur’da, İngiliz arkeolog Charles Leonard Woolley tarafından 1920’li yıllarda yapılan kazılarda geniş bir mezarlık alanı keşfedilmiştir. Woolley, kazılarında ilk olarak 1850 kişinin kalıntılarının yer aldığı bir mezarlık alanı bulmuştur; ardından bulunan diğer mezarlarla birlikte bu sayı 2000’i aşmıştır. Bu mezarlar arasında, zengin ziynet eşyaları, mühürler ve çeşitli hediyelerle gömülen 16 mezar, kraliyet ailesi üyelerine ait olması bakımından dikkat çekicidir. Özellikle kraliyet defin töreninde, ölen kral veya kraliçeyle birlikte gömülen silahlı askerler ve erkek ile kadın hizmetçilerin kalıntılarının bulunması, bu mezarları benzersiz kılmaktadır. Woolley, başlangıçta bu hizmetçilerin kurban edilerek öldürüldüklerini ve ölen kralları ile birlikte gömüldüklerini düşünmüştür. Ancak hizmetçilerin iskelet kalıntılarının yanında, küçük ilaç şişelerine benzeyen şişeler bulunması üzerine, bu kişilerin krallarının ölümünden sonraki yaşamda onlara hizmet etmeye devam etmek amacıyla gönüllü olarak intihar etmiş olabileceklerini öne sürmüştür. Bu durumda, hizmetçilerin olasılıkla zehir içerek ya da bir uyuşturucu madde kullanarak uykuya daldıkları ve ardından gömüldükleri düşünülmüştür. Woolley, hizmetçilerin başkaları tarafından şiddet uygulanarak öldürüldükleri konusunda herhangi bir şüphe taşımadığını belirtmiştir (Woolley, 1934: 33-36).

Yakın tarihlerde, asker ve hizmetçilere ait bazı korunmuş iskelet kalıntıları üzerinde bilgisayar tomografisi ve kimyasal analiz yöntemleri kullanılarak yapılan araştırmalarda, bu kişilerin gönüllü olarak zehir içerek intihar etmedikleri görüşü ileri sürülmüştür. Baadsgaard, Monge, Cox ve Zettler'in (2011) çalışmasına göre, bu kişilerin rızaları ile değil, şiddet içeren bir ritüel sonucunda kurban edildikleri ileri sürülmüştür.. Bu iddiaya kanıt olarak bazı iskeletlerde görülen künt travma izleri sunulmuştur. Künt travma, kafataslarında geniş alana yayıldığından, kafatasları delinmemiş ancak bilgisayar tomografisinde kafataslarında darbe kaynaklı çökeltilerin olduğu tespit edilmiştir. Kafataslarındaki çökeltiler üzerinde yapılan incelemeler, bu çökeltilerin defin görevlileri tarafından insan kurbanların kafalarına vurulan bir balta darbesi ile yaratıldığını göstermiştir. Ayrıca, kurbanların kemikleri üzerinde yapılan kimyasal analizler, bu kişilerin kemiklerinin ısıya maruz kaldığını göstermiştir. Bu durum, defin ritüellerinin günlerce sürdüğü ve cesetlerin bozulmasını önlemek amacıyla tütsüleme işlemi yapıldığı ihtimalini güçlendirmiştir (Baadsgaard, Monge, Cox ve Zettler, 2011: 36-38).

Son araştırmalara göre, Ur kraliyet mezarlarında askerlerin ve hizmetçilerin efendileri ile birlikte gömülmesi, rıza ile veya zorla gerçekleştirilen bir insan kurbanının varlığını ortaya koymaktadır. Bu durum, tanrı-kral inancıyla kutsallaştırılmış olan erken dönem Sümer krallarını yüceltmek ve onlara bağlılığın sonsuza kadar devamını sağlamak amacıyla insan kurban edildiğine işaret etmektedir. Erken dönem Sümer inancında tanrı-kral anlayışının mevcut olduğunu, Sümer Kral Listesi'nde bazı kralların tanrı-kral olarak kaydedilmiş olmasından anlayabiliriz. Ayrıca, çok daha fazla belgeyle kanıtlanan bir diğer inanç, kralların tanrıların yeryüzündeki temsilcileri olarak kabul edilmesidir. Bu çalışmada tanrılarla krallar arasındaki vekalet ilişkisine dair birçok örnek belge incelenmiştir. Bu bağlamda, tanrı-kral veya tanrıların yeryüzündeki temsilcisi olarak yüceltilen kraliyet otoriteleri adına, dinsel şiddetin bir örneği olan insan kurbanı ritüelinin nadiren de olsa düzenlendiğini söyleyebiliriz.

2.2. Namburbi Ayininde İnsan Kurbanı:

Eski Mezopotamya'da krallar ve onlara bağlı rahipler tanrıları yatıştırmak ve halkı tanrıların şiddetinden koruyabilmek için yine dinsel şiddete başvuruyorlardı. Bu konuda kurban ritüelleri düzenlenerek kontrollü ve önleyici şiddet pratiği uygulanıyordu. Burada belirtmek gerekir ki, insan kurbanı ile birlikte hayvan kurbanı da dinsel bir şiddet örneğidir. Bazen ülkedeki kötü gidişattan krallar sorumlu tutuluyordu. Bu durumda, "Namburbi" adı verilen özel bir arınma ayini düzenleniyor, krala çok benzeyen bir kişi bulunup bu kişiye kralın elbiseleri giydiriliyordu; böylece bu kişi kralın dublörü haline getiriliyordu. Tanrıların öfkesini yatıştırmak ve bu öfkeyi kraldan ve ülkeden uzaklaştırarak dublörüne yönlendirmek amacıyla, krallar bir süre gözden uzak tutuluyor ve dublör, Namburbi ayini sırasında kurban ediliyordu (Parpola, 1993: SAA 10, no: 352; Hunger ve Pingree, 1999: 25; Ulanowski, 2021: 74).

Dolayısıyla dinsel şiddet, her zaman kanunlara veya kralın otoritesine karşı gelen suçlulara değil, bazen masum insanlara da uygulanıyordu. Namburbi ayini ve Sâmi kavimlerde insan kurbanı hakkında daha fazla bilgi için bkz. (Akkuş Mutlu, 2012: 62-63; Gömeç, 1998: 194).

Namburbi ayini ile ilgili örnek bir belge, Güney Mezopotamya'da Babil'in güneyindeki Borsippa kentinden Nabû-iqişa isimli bir astrolog tarafından Asur kralına gönderilen bir astroloji kehanetinde bulunmaktadır. Nabû-iqişa'ya göre, Mars gezegeni olumsuz etkileri olan bir savaş tanrısını temsil ederken, Jüpiter gezegeni olumlu etkileri olan bir tanrı olarak kralı temsil etmektedir. Mars'ın Jüpiter'e yaklaşması, bu nedenle, kralın öleceği şeklinde yorumlanmıştır. Bu durum karşısında Nabû-iqişa, kralın kurtuluşu için bir çözüm olarak Namburbi ayini düzenlenmesini önermiş ve şöyle demiştir:

"Mars, Jüpiter'e yaklaşıyor. Eğer yabancı bir yıldız Jüpiter'e yaklaşırsa: O yıl Akkad kralı ölecek, ama ülkenin hasadı bereketlenecek. Bu tüm topraklar için kötü bir işarettir. Kral efendimiz bir namburbi ayini yapsın ve böylece kötülüğün geçip gitmesini sağlasın. Borsippa'lı Nabû-iqişa'dan." (Hunger, Parpola ve Reade, 1992: 160).

2.3. Hayvan Kurbanları:

Eski Mezopotamya'da dinsel şiddete hayvanlar da insanlar gibi yaygın şekilde maruz kalmışlardır. Arınma, kötülük kovma, kehanet, Akîtu festivali (yeni yıl bayramı) ritüelleri ve tapınak inşaatı gibi önemli projelerde tanrı ve tanrıçalara hayvan kurbanları sunulmuştur (Dilek,

2019: 114, 124, 137, 165 vd.). Ayrıca, tanrılara belirli zamanlarda sunulan rutin kurbanlar ve gündelik hayatta birçok eylemi kutsamak için yapılan kurban sunumları da oldukça yaygındı. Örneğin, tufan hikayesinden bahseden bir Sumer metninde, Ziusudra'nın tufandan kurtulduktan sonra Güneş tanrısı Utu'ya öküzler ve sayısız koyun kurban ettiği anlatılmaktadır (Kramer, 1983: 120).

Asur krallarından II. Sargon'un Kuzey Mezopotamya'daki Dur-Şarrukin şehrinde görevli saymanı Ina-şar-Bel-allak'ın, yazı, bilgelik ve bilginlerin koruyucu tanrısı Nabu'nun tapınağında Nabu'ya sunulacak kurbanlar hakkında II. Sargon'a gönderdiği bir raporda (SAA 01 129), Nabu'ya düzenli olarak kurban sunulduğu belirtilmiştir. İlgili raporda, Ina-şar-Bel-allak şöyle demiştir:

"Kralım, efendim: senin uşağın Ina-şar-Bel-allak. Kralım, efendime sağlık ve esenlik! Nabû ve Marduk, kralımı kutsasın! Dur-Şarruken'de ikamet eden [tanrılar], kralıma [efendime] uzun ömürler versin! Kralım, efendimin Nabû tapınağı için düzenlediği sürekli koyun sunuları, şehrimdeki birlik tarafından düzenli olarak sağlanmıştır; [.....]" (Parpola, 1987: 104-105).

Özellikle koyun, keçi ve sığır gibi memeli hayvanlar, daha az yaygın olarak ise kuşlar ve diğer hayvanlar çeşitli nedenlerle kesilerek, canlı canlı yakılarak veya şiddetli bir darbeye maruz bırakılarak kurban edilmiştir. Yakarak kurban etme ritüeli, genellikle hayvanları önce kesip ardından ölen bedeni yakma şeklinde uygulanmıştır; ancak bazen hayvanlar canlı olarak yakılmak suretiyle de kurban edilmiştir. Darbe ile kurban etme yöntemi ise, hayvanları önce sersemleterek kesme veya yakma işlemini kolaylaştırmak için uygulanmıştır. Yakarak kurban etme yönteminin, özellikle Kuzey Mezopotamya, Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye'de yaşayan Hurriler ile Güney Anadolu'da yaşayan Luwiler ile ilişkilendirilerek, bu geleneğin Mezopotamya ve çevresine bu bölgelerden yayılmış olabileceği düşünülmüştür. Bu uygulamanın Hurriler'den daha eskiye dayandığı da ifade edilmiştir (Taş, 2011: 14-15; Aslantürk, 2013: 249; Sevinç, 2007: 71-79).

10. yüzyılda yaşamış Arap bilgini İbn-i Nedim, Harran'da Nisan ayında gezegen tanrılar (Merkür, Venüs, Mars, Satürn, Jüpiter), Güneş ve Ay'a canlı canlı yakılarak hayvan kurban edildiğinden bahsetmiştir. Bu kurbanların, Akıtu festivali (yeni yıl bayramı) nedeniyle tanrılardan yeni yılda istenen dileklerle ilgili olduğunu düşünebiliriz. Bu durum, Kuzey Mezopotamya'da hayvanları canlı canlı yakarak kurban etme geleneğinin, MÖ. üçüncü binyıldan itibaren Ortaçağ'a kadar sürdüğünü göstermektedir (al-Nadîm, Fihrist 9.1: Bayard, 1970: 755; Baysal, 2017: 101-102).

Tanrıların ve tanrıçaların insan karakterine sahip olduklarına inanıldığından, bu ruhani varlıkları memnun etmek için onlara hediyeler sunmanın gerekli olduğuna ve hayvan kurbanlarının da tanrılar için değerli bir hediye olduğuna inanılmıştır. Bu nedenle, eski Mezopotamya'da tanrılara hediye olarak kurban sunma, ritüellerin yaygın bir parçası haline gelmiştir (Dilek, 2019: 187). Hayvan kurbanları, tanrılarla iletişime geçmek amacıyla düzenlenen ritüellerin de bir parçası olmuştur. Tanrıların insanlara çeşitli mesajlar gönderdiğine ve bu mesajların, kurban edilen hayvanların karaciğerlerindeki veya bağırsaklarındaki çizgiler, şekiller, anormallikler ve iç organların renkleri gibi birçok işaretten okunabileceğine inanıldığından, karaciğer ve bağırsak falı bakmak amacıyla hayvan kurbanı yaygın şekilde uygulanmıştır (Dilek, 2019: 212).

Eski Mezopotamya'da, fal bakmak veya rüyaya yatmak gibi uygulamalarla tanrılarla iletişim kurulabileceğine inanılmıştır. Tanrısal mesajların, kurban edilen hayvanların iç organlarındaki lekeler, çizgiler ve renkler gibi işaretlerle yansıdığı düşünülmüştür. British Museum'da korunan ve Eski Babil Dönemi'ne (yaklaşık MÖ. 1900-1600) tarihlenen BM 92668 envanter numaralı kilden yapılmış bir karaciğer modeli, muhtemelen tanrısal mesajları okuyarak fal bakacak öğrencileri eğitmek amacıyla kullanılmıştır. Model üzerindeki kare kutucukların her birinde, o konumda ortaya çıkan işaretlerin hangi tanrısal mesajları yansıttığına dair açıklamalar bulunmaktadır. Babil karaciğer modelini incelemek için British Museum'un BM 92668 tekil sayfasına bakabilirsiniz: https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1889-0426-238

Hayvan kurbanının bir diğer amacı, bir günah karşılığında kefareti sunmaktır. Örneğin, hasta olan ve acı çeken bir kişinin hastalığının tanrılar tarafından bir günah nedeniyle verildiğine ve bu

şekilde kötü ruhlar tarafından ele geçirildiğine inanılırdı. Hastanın günahının affedilmesi ve hastalığın uzaklaştırılması için bu günaha veya hastalığa karşılık bir kefarete olarak hayvan kurban edilirdi. Ayinler ve dualar yoluyla günah manevi olarak bir hayvana yüklenir ve tanrılardan, günahı taşıyan bu hayvanı insan yerine kurban olarak kabul etmeleri istenirdi.³ Bu nedenle, günahı ve hastalığı uzaklaştırması beklenen hayvanlar, tanrılara çeşitli yöntemlerle kurban edilmiştir (Dilek, 2019: 214-215).

2. ESKİ MEZOPOTAMYA DİNSEL KANUNLARINDA FİZİKSEL VE PSİKOLOJİK ŞİDDET

Bugüne kadar korunan ve okunabilen çivi yazılı metinlere göre, bazı Sumer, Babil ve Asur krallarının kanunnameler hazırlattıkları anlaşılmaktadır. Sumer ceza hukukunda, şahsa, hayvanlara, menkul ve gayrimenkullere yönelik suçlar genellikle tazminat cezasıyla sonuçlanmıştır. Ancak Sâmi kavimlerden olan Asurlular ve Babilliler'in ceza hukukunda ise kısas cezası yaygındır. Krallar, bu kanunları tanrılardan aldıklarını iddia etmişler ve suçlulara yönelik şiddeti tanrılar adına, tanrılarının yeryüzündeki temsilcileri olarak uygulamışlardır. Bu nedenle, Mezopotamya hukukunda din ve şiddet arasındaki ilişki birçok yönden görülebilmektedir.

3.1. Nehir Tanrısı Nārum'un Adaletine Gitmek:

Eski Mezopotamya'da, bazı suçları işlediklerinden şüphelenilen kişilerin suçlu olup olmadıkları, nehir tanrısı Nārum'un adaletine bırakılıyordu. Suçlu olduğundan şüphe edilen kişiler Dicle ve Fırat nehirlerine atılıyor, eğer bu kişiler boğulursa, Nārum'un onları cezalandırmak için boğduğuna inanılıyordu. Ancak kişi boğulmaz ve kurtulursa, bu durum Nārum'un o kişiyi temize çıkardığına, dolayısıyla suçlanan kişinin masum olduğuna işaret ediyordu. Nehre atma yöntemi, zina ve büyücülük gibi ispatlanması zor suçların ortaya çıkarılması için "tanrısal bir yardım" gerektiğinde uygulanan bir yöntemdi. Suyun fiziksel temizleyici özelliği nedeniyle, Nārum'un şüphelileri aklama ve ruhani temizlik sağlama görevinin olduğuna inanılıyordu. Nehir tanrısının adaletine başvurma uygulaması, Anadolu'da Asur Ticaret Kolonileri Devri'nde ve Hitit örfi hukukunda da görülmektedir (Akyüz, 2020: 166; Günbattı, 2000: 76-77, 85-86; Öz, 2015: 185-202; Duymuş Florioti ve Demirci, 2013: 25-40).

Eski Mezopotamya'da nehir tanrısının adaletine başvurmayla dair en eski kanun metni, Sumer kralı ve III. Ur Hanedanlığı'nın kurucusu Ur Nammu'nun kanunlarında bulunmaktadır (yaklaşık MÖ. 2112-2095). Bu kanunnameye göre, evli bir kadının başka bir adamla zina yaptığı iddia edilirse, kadının suçsuzluğunu kanıtlamak için nehre girmesi gerekmektedir. Kadın nehre boğulup ölürse, nehir tanrısı onu suçlu olduğu için cezalandırmış sayılır. Ancak kadın boğulmadan nehirden kurtulursa, namuslu olduğu kabul edilerek evine dönecektir. Ayrıca iftira atan kişiye 1/3 mana gümüş tazminat cezası verilecektir (Tosun ve Yalvaç, 1989: 41). Başka bir kanun maddesine göre ise büyücülükle suçlanan bir kişi suçsuz olduğunu kanıtlamak için nehre dalacaktır. Eğer bu kişi nehirden sağ kurtulursa, iftira atan kişiye 3 şeqel gümüş tazminat cezası uygulanacaktır (Tosun ve Yalvaç, 1989: 40). Eski Mezopotamya kanunlarından Ana İtüşu, Hammurabi ve Orta Asur kanunlarında da benzer şekilde, nehir tanrısının adaletine başvurma uygulaması yer almaktadır (Tosun ve Yalvaç, 1989: 48, 198, 249).

Tablo 1: Eski Mezopotamya Kanunlarında Nehre Atılma Cezasına Dair Örnekler

³ "Günah keçisi kurbanı" olarak bilinen bu uygulamaya dair benzerlikler Tevrat'ta da yer almaktadır. Bu konuda bakınız: Tevrat, Levililer, 1. Bölüm: Yakmalık Sunu; 4. Bölüm: Günah Sunusu; 5. Bölüm: Suç Sunusu, 16. Bölüm: Günahları Bağışlatma Günü vd... 135, 138, 139, 157) Yahudilik ve İslam inancı, Hz. İbrahim'in oğlu İshak'ı (İsmail'i) kurban etme girişimine karşılık olarak tanrı tarafından önerilen hayvan kurbanı inancını ve geleneğini devam ettirmiştir. İncil'de ise, Hz. İsa insanların bütün günahlarına karşılık olarak "dünyanın günahını ortadan kaldıran Tanrı Kuzusu" olarak nitelendirilmiştir. (Yuhanna 1: 29; Yuhanna 1: 36; Vahiy 1: 4-6; Vahiy 5: 6, 7, 12, 13) Buna göre Hristiyanlıkta Hz. İsa'nın günahkar insanların günahlarına karşılık kurbanlık hayvanlar yerine kendisini tanrıya kurban eden "Kuzu" olduğuna inanılmıştır. Hz. İsa'nın tüm canlılar için çarmıhı sırtına yükleyip kendini kurbanlık kuzu olarak tanrıya sunması ile tanrı için insan ve hayvan kurbanı dolaylı olarak yasaklanmıştır (Kitab-ı Mukaddes Şirketi, Kutsal Kitap, 2019: 1356, 1584, 1588). Yuhanna 10: 11'de de Hz. İsa kendisini "iyi çoban" olarak nitelendirmiş ve "Ben iyi çobanım. İyi çoban koyunları uğruna canını verir" diyerek kendisini insanların günahları ve bunlara karşılık olarak tanrıya sunulacak kurbanlık hayvanlar için canını feda eden son kurban olarak ifade etmiştir (Kitab-ı Mukaddes Şirketi, Kutsal Kitap, 2019: 1373).

Ur-Nammu Kanunları:	Ana-İttişu Kanunları:	Hammurabi Kanunları:	Orta Asur Kanunları:
<p>“Eğer bir adam, bir adamı büyüçülükle [itham ederse] nehir tanrısına (onun adaletine) götürülür (nehre atılır). Eğer nehir tanrısı temize çıkarsa götürülen (itham eden) 3 Şekel gümüş tartacaktır. Eğer bir adamın eşini zina ile (kucakta yatmakla) bir (başka) adam itham ederse nehre gidiş. Temize çıkarsa Onu itham eden adam 1/3 mana gümüştan tartacaktır.” (Tosun ve Yalvaç, 1989: 40-41)</p>	<p>“Eğer bir kadın, kocasından nefret edip, sen benim kocam değilsin derse, onu (kadını) nehre atacaktırdır. Eğer koca karısına, sen benim karım değilsin derse, gümüştan ½ mana tartacaktır.” (Tosun ve Yalvaç, 1989: 48)</p>	<p>“Eğer bir adam, bir adam hakkında (onun) büyü (yaptığını) iddia ederse ve onu ispat etmezse (edemezse), üzerine büyüçülük iftirası atılan adam, nehre gidecek, (nehre dalacaktır). Eğer nehir onu çekerse (zaptederse) iftira eden onun evini (mülkünü) alacak (sahiplenecektir) Eğer o adamı nehir temize çıkarırsa ve selamete çıkarsa ona iftira eden adam öldürülecektir. Nehrin selamete çıkardığı (adam) iftiracının malına mülküne sahip olacaktır.” (Tosun ve Yalvaç, 1989: 185)</p> <p>“Eğer bir adamın karısına, diğer bir erkek için parmak uzatırlarsa (suçlarsa), fakat ikinci (başka) bir erkekle yatarken yakalanmazsa, kocası için nehre dalacaktır.” (Tosun ve Yalvaç, 1989: 198)</p>	<p>“Eğer bir adamın karısı, babası, erkek kardeşi, oğlu tarafından değil de bir başkası tarafından yolculuğa çıkartılırsa ve o adam (kadının) bir adamın karısı olduğunu (gerçekten) bilmediğine yemin ederse, (o adam) kadının kocasına iki talent kalay verecektir. Bir adamın karısı olduğunu bilirse zararlarını verecek (tazminat verecek), şöyle yemin edecek : "ben onunla yatmadım". Fakat adamın karısı şöyle derse "o benimle yattı". Zarar gören bir adamın tazminatı gibi (o) adama (tazminat) verilecek ve anlaşma olmadan nehre gidecek(tir). Eğer nehirden (sağ olarak) dönerse kadının kocası, karısına ne yaptıysa, ona da (erkeğe de) o yapılacaktır.” (Tosun ve Yalvaç, 1989: 248-249)</p>

3.2. Kadınlar, Çocuklar ve Kölelere Yönelik Şiddet:

Eski Mezopotamya dinsel kanunlarında kadın-erkek eşitliği olmadığı gibi, bir kadına yönelik dinsel şiddetin uygulanması için kadının suçunun kanıtlanmasına bile gerek yoktu. Bir şüphe veya iftira durumunda kadın nehre atılır ve nehir tanrısının yargısına bırakılırdı. Kadının “şüpheli” bir durum nedeniyle benzer şekilde sınanması veya kadına yönelik psikolojik ya da fizyolojik şiddet uygulanması, kutsal kitaplarda da yer almaktadır. Bu konuda bakınız: Tevrat, Çölde Sayım 5:11-31 (Kitab-ı Mukaddes Şirketi, Kutsal Kitap, 2019: 187-188) ve Kur’ân-ı Kerim Meâli, Nisa 4:34 (Altuntaş & Şahin, 2011: 93).

Mezopotamya ve daha geniş kapsamda Ortadoğu dinsel kanunlarında kadın-erkek eşitliği olmadığı gibi, aynı suçlar için kadınlara daha ağır cezalar verildiği veya bazı eylemlerin erkekler için normal karşılanırken kadınlara için suç sayıldığı durumlar söz konusudur. Özellikle evlilik dışı ilişki, zina, sadakat, eşin reddedilmesi, boşanma ve miras gibi konularda kadınlara yönelik negatif ayrımcılık yaygındır. Kadınlar için suç olarak tanımlanan bazı eylemler, onlara psikolojik veya

fizyolojik şiddet uygulanmasını da beraberinde getirmiştir. Bu konuda bir örnek için bakınız: Tablo 1, Ana-İttişu Kanunları. Ayrıca, tanrısal düzeni bozduğu düşünülen kişilere yönelik cezalandırmalarda ellerin ve burunların kesilmesi, kazığa oturtulma ve diri diri yakılma gibi şiddet içeren cezalandırma yöntemleri de tespit edilmiştir (Tosun ve Yalvaç, 1989: 187, 200, 205, 207, 247).

Aşağıdaki tabloda verilen kanun maddelerinde, Hammurabi kanunlarındaki “hırsızlık yapan kişinin öldürüleceği” gibi toplumun egemen sınıfından erkekleri de kapsayan suçlar yerine, dezavantajlı gruplar olarak kadınlar, çocuklar ve köleler gibi toplumsal eşitsizliğe, kadın-erkek eşitsizliğine ve köleleştirmeye maruz kalmış bireylere verilen şiddet cezaları ele alınmıştır. Örneğin, Ur-Nammu kanunlarında kölelik hukuku yer aldığından, köleliğin kendisinin psikolojik, fizyolojik ve ekonomik şiddet içerdiğini söylemek mümkündür. Kölelerin, efendileri tarafından baskı ve şiddet altında tutuldukları, ayrıca efendilerine küfretmeleri durumunda şiddetle cezalandırılmaları, bu kişilerin sürekli bir şiddet döngüsüne maruz kaldığını göstermektedir. Ana-İttişu kanunlarında ise anne ve babaya karşı gelme suç olarak tanımlanmış ve şiddet içeren cezalarla sonuçlandırılmıştır. Ayrıca, babaya karşı gelmenin cezasının daha ağır olması, anne ve baba (kadın-erkek) eşitliğinin olmadığını ortaya koymaktadır. Eski Mezopotamya’da kadın-erkek eşitsizliğine dair çok sayıda kanıt bulunmaktadır. Bu çerçevede, egemen erkeklerin aile içindeki otoritelerini koruma amacıyla çocuklar ve kadınlar üzerinde, en azından psikolojik şiddet uygulayarak sürekli bir baskı mekanizması kurduklarını söyleyebiliriz.

Tablo 2: Eski Mezopotamya Kanunlarında Dezavantajlı Gruplara Yönelik Şiddet Örnekleri		
Ur-Nammu Kanunları:	Ana-İttişu Kanunları:	Hammurabi Kanunları:
<i>“Eğer bir kimsenin kadın kölesi, evin hanımı gibi davranırsa, küfrederse (evin hanımına veya beyine), 1 ölçü tuzla (evin hanımı veya beyi) onun ağzını yakacaktır.”</i>	<i>“Eğer bir evlat, babasına babam değilsin derse, onu (babası) traş edecek ve ona kölelik damgası vuracak, gümüş karşılığı onu verecektir (satacaktır). Eğer bir evlat, anasına sen benim anam değilsin derse, yarı kafasını traş edecekler, onu şehrin etrafında dolaştıracaklar ve evden kovacaklardır.”</i>	<i>“Eğer bir beyin kölesi, bey sınıfından birinin yanağına vurursa, kulağını keseceklerdir.”</i>

(Tosun ve Yalvaç, 1989: 42-47-206)

Eski Mezopotamya’da hukuk kurallarının tanrılar tarafından krala ve ülkeye verilen kutsal yasalar olduğuna inanıldığından, hukuk alanındaki şiddete dayalı cezalandırma yöntemleri, dinsel şiddetin önemli bir örneğidir. Bu kapsamda, suçluların nehir tanrısının adaletine bırakılması, kısas cezaları, çeşitli fiziksel ve psikolojik cezalar gibi uygulamalar dinsel şiddetin hukuk sistemi içinde somutlaşmış örnekleridir.

3.3. Mezopotamya Kanunlarında Kısas (Misilleme) Olarak Şiddet:

Eski Mezopotamya’da kanun koyucular, kanunlarının giriş kısımlarında yönetme ve kanun koyma yetkilerini tanrılardan aldıklarını belirtmişlerdir. Örneğin, Hammurabi Kanunları’nın giriş kısmında bu iddia açıkça ifade edilmiş olup, kanunların yazılı olduğu stelin üst kısmında Hammurabi’nin, Güneş ve adalet tanrısı Şamaş ile birlikte tasvir edilmesi bu iddiayı görsel olarak da desteklemektedir. Sumer kanunlarında, şahsa karşı işlenen öldürme ve yaralama gibi şiddet suçlarına karşılık tazminat cezaları, belirli miktarda gümüş ödeme şeklinde öngörülmüştür. Ancak, Hammurabi Kanunları ve Orta Asur Kanunları ile temsil edilen Sami kanunlarında bu tür suçlar için kısas cezaları uygulanmıştır. Sami halkları, hukuki meselelerde “şiddete karşı şiddet” ilkesini benimseyerek toplumsal düzeni sağlamaya çalışmışlardır. Hammurabi ve Orta Asur Kanunlarına göre, bir şahıs, anne veya babasının işlediği suç nedeniyle de şiddete maruz kalabilmekteydi. Bu yönüyle kısas cezası, masum insanların da zarar görmesine yol açabilir,

dolayısıyla dinsel şiddet, hukuki bağlamda masum kişileri de hedef alabilirdi. Aşağıda, Mezopotamya Sami kanunlarında kısas cezalarına birkaç örnek verilmiştir:

Tablo 3: Eski Mezopotamya Sâmi Kanunlarından Kısas Örnekleri	
Hammurabi Kanunları	Orta Asur Kanunları
<i>“Eğer evlat babasına vurursa, bilekten elini keseceklerdir.”</i>	<i>“Eğer bir kadın, kavgada bir adamın bir yumurtalığını ezerse, kadının bir parmağını keseceklerdir.”</i>
<i>“Eğer bir adam, bir adamın oğlunun gözünü kör ederse, onun gözünü de kör edeceklerdir.”</i>	<i>“Eğer bir adam, (diğer) bir adamın karısını döver ve çocuğunu düşürtürse, çocuğu düşürten adamın karısına çocuk düşürtecekler...”</i>
<i>“Eğer bir adam, kendi dengi bir adamın dişini vurup sökerse, onun da dişini vurup sökeceklerdir.”</i>	<i>“Eğer bir kadın kendi kendine (isteyerek) bir çocuk düşürürse, onu itham ve ispat ederlerse, kazığa çakacaklar, onu gömmeyeceklerdir...”</i>
(Tosun ve Yalvaç, 1989: 205-247-255)	

Kısas cezaları, Sâmi geleneğinin bir devamı olarak küçük değişikliklerle Yahudi ve İslam hukukunda da devam etmiştir. Bu konuda örnekler için bakınız: (Kutsal Kitap, Mısır’dan Çıkış, 21:23-25; Yasa’nın Tekrarı, 19:21; Levililer, 24:17. Kur’ân-ı Kerim Meâli, Bakara, 178; Bakara, 194; Mâide, 45; İsrâ, 33).

3. BEDDUALARDA DİNSEL ŞİDDET

Eski Mezopotamya beddualarındaki dinsel şiddet talebi, özellikle kraliyet yazıtlarının sonuç kısımlarında görülmektedir. Yıllıklar, steller, kanunnameler, inşaat kitabeleri ve zafer kitabeleri gibi kraliyet yazıtlarının sonunda, bu yazıtlara zarar verebilecek kişilere yönelik beddualar yer almaktadır. Örneğin, Asur Kralı I. Tiglatpileser’in (MÖ. 1114-1076) bir yazıtında, sonuç kısmında yazıtına zarar verebilecek kişilere karşı gök tanrısı Anu’nun lanetiyle lanet okuyarak tehditte bulunulmuştur (Budge ve King, 1902: 106; Luckenbill, 1926: 90-91).

Bazen de antlaşmalara sadık kalmayan vasal krallar ve komşu memleketlerin krallarına yönelik beddualar edilmiştir. Tanrıların huzurunda, onların gözetim ve onayıyla yapıldığına inanılan antlaşmaları bozan veya bozacak kişilerin günah işlemiş oldukları kabul edilmiştir. Bu günahkâr kişilere yönelik şiddet uygulamaları için tanrılardan yardım talep edilmiştir. Bu bağlamda örnek bir beddua, Asur Kralı Asurbanipal’in (MÖ. 669-631) Lidya Kralı Gyges’e yönelik bedduasıdır ve Gyges’in Asur tanrısı Aşşur tarafından şiddetle cezalandırılmasıyla ilgilidir. Lidya Kralı Gyges, ülkesini işgal eden Kimmerler’e karşı Asur Kralı Asurbanipal’den yardım istemiş ve Asurbanipal’in yardımı sayesinde Kimmerler’e ve onların reislerine karşı başarılar kazanmıştır. Ancak Gyges, Kimmer tehdidi geçtikten sonra, Asur tanrılarına ve Asurbanipal’e ihanet ederek, Asurbanipal’in düşmanı Mısır Kralı Tuşamilki’ye (I. Psammetikos) (MÖ. 664-610) yardım etmek üzere Mısır’a asker göndermiştir. Bunun üzerine Asurbanipal, tanrı Aşşur ve tanrıça İştâr’a dua ederek Gyges’i lanetlemiş ve ona, *“Cesedini düşmanın önüne atsinlar ve kemiklerini bana getirsinler.”* şeklinde beddua etmiştir. Asurbanipal’in ifadelerine göre, tanrılar bu bedduayı kabul etmiş, Gyges’i Kimmerler’in önüne atmışlar ve Kimmerler tarafından öldürülen Gyges’in kemiklerinin Asurbanipal’e ulaşmasını sağlamışlardır. Bu esnada Kimmerler, Lidya ülkesini işgal ederek büyük yıkımlara sebep olmuşlardır. (Luckenbill, 1927: 297-298; Parpola ve Watanabe, 1988: XVIII-XIX).

Bu örneklerden anlaşılacağı üzere, tanrılardan dualar yoluyla iyilik talebinde bulunulması gibi, beddualar yoluyla şiddet de talep edilebiliyordu. Bu durum, inanca göre tanrıların hem sağlık, bereket ve huzur getirme, hem de ölüm, kıtlık ve hastalık gibi felaketler verme özelliklerini taşıyan çift karakterli varlıklar olduklarını göstermektedir. Böylece tanrıların toplumsal düzeni hem koruyucu hem de cezalandırıcı güçleriyle sağladıklarına inanılmıştır.

4. SAVAŞLARDA DİNSEL ŞİDDET

Tarih boyunca dinsel şiddetin belki de en çok uygulandığı alan savaşlar olmuştur. Krallık rejimlerinde, krallar halk tarafından seçilmedikleri için iktidarlarının tanrılar tarafından kendilerine verildiğini ve bu iktidarın kutsal bir kan bağı ile babadan oğula geçtiğini iddia etmişlerdir. Özellikle kral listelerinde ve kraliyet yazıtlarında, kendilerinden önce kral olan atalarının tanrılar tarafından görevlendirildiğini, kendilerinin de bu görevi sürdürmek üzere yine tanrılar tarafından seçildiklerini öne sürmüşlerdir. Krallar, kendilerini tanrıların yeryüzündeki temsilcisi olarak görmüşler ve hedeflerindeki insanlara tanrıların yöntemlerine benzer şekilde şiddet uygulamaktan çekinmemişlerdir. Çoğu zaman tanrısal düzeni yeryüzünde tesis etme gerekçesiyle şiddeti bir ibadet biçimi olarak değerlendirmişlerdir. Komşu ülkelere ya da isyancılara karşı düzenlenen seferlerin kayıtlarını tutan yıllıklarda, stellerde ve zafer yazıtlarında, krallar düşmanlarına uyguladıkları şiddetin aşırılığı ile övünmüşlerdir. Bu bağlamda, iç ve dış düşmanlarına karşı en fazla şiddet uygulayan kralın tanrısal düzenin en fanatik savunucusu ve dolayısıyla en dindar kişi olduğu düşünülmüştür. Mezopotamya kraliyet yazıtlarının içeriği çoğunlukla fiziksel ve psikolojik şiddetle ilgilidir. Bu yazıtlardan, şiddetin ne kadar kutsallaştırıldığını ve hatta bir fetiş haline getirildiğini görebiliriz. Krallar, tanrılarının egemenliğini gerektiğinde şiddet yoluyla yeryüzünde uyguladıklarına inanmışlar ve bu nedenle şiddeti tanrısal iradenin bir aracı olarak benimsemişlerdir.

Eski Mezopotamya’da dinsel şiddet ile savaşların ilişkisini en iyi gösteren örneklerden birisi Naram-Sin’in zafer stelidir. Naram-Sin (yaklaşık MÖ. 2254 – 2218) bir zamanlar Mezopotamya çevresine egemen olmuş ve yaşarken tanrılaştırılmış önemli bir kraldır. Zagros Dağları’ndaki Lulubi halkına karşı kazandığı zaferi anmak için Sippar kentine bir stel dikirmiştir. Sippar kenti daha sonra Elam kralı Şutruk-Nahunte (yaklaşık MÖ. 1184-1155) tarafından ele geçirilmiş ve Şutruk-Nahunte Naram-Sin stelinin ganimet olarak Susa kentine götürmüştür. Stelin üst kısmında Güneş tanrısı Şamaş ve Venüs gezegeni tanrıçası İştâr’ın sembolleri vardır. Ortada tanrısal boynuzlu başlıklı, sol elinde yay, sağ elinde ok tutan, bir dağ zirvesini temsil eden çıkıntının önünde Naram-Sin konumlandırılmıştır. Naram-Sin’in önünde mızrak ile vurulmuş ve kendisine yalvaran Lulubili düşmanları, arkasında Naram-Sin’i takip eden Akadlı askerler ve yerde cesetleri çığnenen Lulubi askerleri görülmektedir. Bu tasvirde Naram-Sin, Mezopotamya tanrılarını andıran boynuzlu başlık ile betimlenerek tanrılaştırılmıştır. Naram-Sin göksel tanrılar ile insanlar arasında bir aracı olarak konumlandırmıştır. Düşmanlarına uyguladığı dinsel şiddeti, Güneş tanrısı Şamaş ve Venüs gezegeni tanrıçası İştâr ile ilişkilendirerek tanrısal bir misyon çerçevesinde gerçekleştirdiğini vurgulamıştır. Naram-Sin’in Zafer Steli Paris’te Louvre Müzesi’nde SB 4, AS 6065 envanter numarası ile korunmaktadır. Steli incelemek için bakınız Louvre Müzesi, Naram-Sin Steli tekil sayfası: <https://collections.louvre.fr/ark:/53355/c1010123450>

Mezopotamya ve çevresinde etkili olan kralların uyguladıkları şiddet nedeniyle milyonlarca insan savaşlarda katliamlara tabi tutulmuştur. Krallara karşı gelerek tanrısal düzeni bozdukları ve günah işledikleri iddia edilen kişilere diri diri yakma, kazığa oturtma, derilerini canlı canlı yüzmeye, kanlarını ırmak gibi akıtma, cesetlerini tepe gibi yığma, organlarını kesme, esir edip köleleştirme, yerinden yurdundan sürgün etme gibi çeşitli şiddet eylemleri uygulanmıştır. Tüm bu uygulamalar, yetkilerini tanrılardan aldıklarını iddia eden krallar ve orduları için “normal işlerden,” hatta “ibadetlerden” sayılmaktaydı. Asur Kralı II. Asurnasirpal’in (MÖ. 884–859) yazıtlarından, savaşlarda uygulanan bu kutsal şiddetle ilgili birkaç örnek aşağıda verilmiştir.

Asur kralı II. Asurnasirpal yıllıklarında Dicle Nehri’nin doğusundaki tepelere düzenlediği bir seferde düşmanlarına yaptıkları hakkında şunları söylemiştir: “*(Düşman) savaşçılarından iki yüz kişiyi kılıçla öldürdüm; ağır ganimetlerini bir koyun sürüsü gibi taşıdım; kanlarıyla dağı yün gibi kırmızıya boyadım.*” (Luckenbill, 1926: 142)

II. Asurnasirpal, Asur’un kuzey batısına düzenlediği bir seferde Kinabu kentine yaptıkları hakkında şunları söylemiştir: “*Birliklerimin büyük çoğunluğuyla ve şiddetli savaşımın başlangıcıyla hücumu geçerek şehri ele geçirdim; 600 savaşçısını kılıçtan geçirdim; 3.000 esiri ateşle yaktım; içlerinden tek bir tanesini bile rehin olarak hizmet etmek üzere canlı bırakmadım. Valileri Hulaya’yı canlı ele geçirdim. Cesetlerini sütunlara dönüştürdüm; genç erkeklerini ve*

genç kızlarını ateşte yaktım. Valileri Hulaya'nın derisini yüzdüm, derisini Damdammusa şehrinin suruna serdim; şehri yıktım, harap ettim, ateşle yaktım." (Luckenbill, 1926: 146)

II. Asurnasirpal, bir yazıtında kendisine isyan edenlere yaptıklarıyla da şöyle övünmüştür: *"Şehrin kapısının karşısına bir sütun diktim, isyan eden tüm önderlerin derilerini yüzdüm ve sütunu onların derileriyle kapladım; bazılarını sütunun içine gömdüm, bazılarını sütunun üzerinde kazığa oturttum, . . . isyan eden memurların, üst düzey memurların kol ve bacaklarını kestim. . . . Tutsakların birçoğunu ateşte yaktım, birçoğunu da canlı bıraktım."* (Budge ve King, 1902: 285-286)

Şiddet ve şiddetin propagandası, tanrıların adının yüceltilmesi ve gelecekte tanrılara karşı günah işleyebilecek kişilerin bu düşüncelerinden vazgeçmesi amacıyla uygulanmıştır. Bu eylemler fiziksel savaş, psikolojik savaş, propaganda, zihin kontrolü ve bilişsel manipülasyon teknikleri ile uygulanmıştır. Bu kapsamda, yazılı kaynaklar kadar tasvir sanatında da şiddetin propagandası büyük önem taşımaktadır. Stelleri ve saray duvarlarını süsleyen kabartmalardaki şiddet içerikli tasvirler, okuma yazma bilmeyen halkı ve kraliyet sarayına gelen yabancı elçileri görsel mesajlarla etkileyip sindirmek amacıyla yapılmıştır. Bu görseller, kralın ve tanrıların yeryüzündeki otoritesini güçlendirmek için etkili bir araç olarak kullanılmıştır.

Asur kralı Asurbanipal'in antik Ninive kentindeki kuzey sarayının duvarlarını süsleyen bir kabartma tasvirde Asurlu askerlerin sivil Arap kadınlara saldırıları tasvir edilmiştir (yaklaşık MÖ. 645-635). Sahnenin üst iki sırasında Asurlu askerler sivil Arap kadınlara saldırmaktadırlar. En alt sırada yerde uzanmış cesetler ve Asurlu askerler tarafından düşman kamp alanındaki yakılan çadırlar görülmektedir. Söz konusu eser British Müzesi'nde BM 124927 envanter numarası ile korunmaktadır. Steli incelemek için bakınız British Müzesi, BM 124927 tekil sayfası: https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1856-0909-31-32

Dinsel şiddet, emperyalist amaçlar için de güçlü bir araç olarak kullanılmıştır. Bu bağlamda, eski Mezopotamya kralları Anadolu, İran, Suriye, Doğu Akdeniz ve Mısır'a düzenledikleri seferlerle bu bölgelerden ganimet elde etmiş, tanrılar için gösterişli tapınaklar inşa etmiş ve ekonomilerini güçlendirmişlerdir. Yazıtlarda, krallar zaman zaman yayılcı ve emperyalist politikalar doğrultusunda askeri seferler düzenleyip düşmanlarına yönelik çeşitli şiddet ve imha eylemlerine giriştiklerini vurgulamışlardır. Örneğin, büyük krala bağlı yerel kralların haracını ödememesi, isyan olarak değerlendirilmiş ve bu kişiler "günahkar" sayılarak tanrıların ve kralın şiddetine maruz bırakılmıştır. Savaşların maliyeti ise savaş tazminatları yoluyla düşmanlara bir boyunduruk olarak yüklenmiştir. Fiziksel ve psikolojik şiddetin yanı sıra, ekonomik şiddet de yaygın şekilde uygulanmış; tanrılara ve krala karşı geldiği iddia edilen kişiler öldürülmüş veya köleleştirilmiştir. Eski Mezopotamya krallarının günahkarlara (iç ve dış düşmanlarına) karşı uyguladıkları şiddete dair kraliyet yazıtlarından örnek metinler için bakınız: (Luckenbill, 1926: 40, 50-51, 57, 142 vd.; Grayson, 2012: 195, 333 vd., Leichty, 2011: 13, 15, 17, 22, 80, 88 vd.; Frame, 2002: 34, 296, 297, 302, 313 vd.)

SONUÇ

Eski Mezopotamya'da din, tanrılar, devlet ve şiddet arasındaki ilişki, toplumsal hayatın pek çok alanında, özellikle kültürel, sosyal, siyasi ve hukuki alanlarda yaygın şekilde görülmektedir. Yaratılış mitolojisi, tufan hikayesi, tanrı ve tanrıçalar arasındaki mücadeleler, fırtınaların yıkıcı etkisi, Güneş'in yakıcı gücü ve suyun boğucu doğası gibi unsurlar, şiddetin kozmik düzenin bir parçası ve tanrısal bir güç olduğu inancını pekiştirmiştir. Krallar, rahipler, askerler ve ceza infaz memurları gibi toplumun seçkin sınıfları, bir sosyal düzen kurmak ve bu düzeni sürdürebilmek amacıyla kozmik şiddetle ilişkilendirdikleri göksel tanrıların davranışlarını taklit etmişlerdir. Savaşlar tanrıların isteği olarak görülmüş ve bu yolla meşrulaştırılmıştır. Kahinlerin gök cisimlerini veya kurban edilen hayvanların iç organlarını inceleyerek geleceğe dair kehanetlerde bulunmaları, savaş kararlarını etkileyerek dolaylı yoldan şiddeti artırmıştır. Savaşlarda uygulanan şiddet, kraliyet yazıtları ve saray duvarlarını süsleyen kabartma tasvirlerde geniş bir şekilde işlenmiştir. Bu tasvirler, gelecekte kral olabilecek prensler ile dini ve devlet görevlerini üstlenecek kişilere verilecek eğitimin yazılı ve görsel materyalleri olarak kullanılmıştır. Kralların tanrıların temsilcisi olarak görülmesi, siyasi şiddetin meşrulaştırılması ve devletin bu şiddeti tekeline alması için bir zihinsel altyapı sağlamıştır. Kralların önemli kararlar öncesinde fal baktırmaları,

rahipler aracılığıyla tanrısal otoriteyle sürekli bir ruhani iletişim kurulduğu inancını da güçlendirmiştir.

Kurban ritüelleri, tanrısal şiddeti yatıştırmak için uygulanan kontrollü şiddetin bir örneği olarak Mezopotamya toplumlarında yaygın şekilde uygulanmıştır. Bu ritüeller aracılığıyla insanlar, tanrılardan mesaj alıp bu mesajlara uygun davranarak tanrısal şiddetten kaçınmayı, tanrıları hoşnut etmeyi ve olumsuz durumlarda tanrılardan af dileyerek onların öfkesini yatıştırmayı amaçlamışlardır. Aynı zamanda her şey yolunda gittiğinde tanrılara şükretmek için de kurbanlar sunulmuştur.

Sumer, Babil ve Asur kanunlarında fiziksel şiddete dayalı cezalandırma yöntemleri olan kısas cezası veya nehir tanrısının adaletine gitme uygulaması, bazen masum sayılabilecek bireyleri de hedef almıştır. Örneğin, kocasına sözlü olarak karşı gelen veya iftiraya uğrayan evli kadınlar, anne ve babanın tartışılmaz otoritesine karşı gelen çocuklar ve efendilerine karşı gelen köleler, fiziksel ve psikolojik şiddete maruz kalmışlardır. Bu bağlamda şiddet, Mezopotamya'nın eşitsizliklerle dolu toplum yapısında egemenlerin kendilerinden aşağıda gördükleri kişi ve grupları baskı altında tutmak için bir araç olarak kullanılmıştır.

Toplumunu düşman saldırılarından ve suçlulardan korumak gibi savunma amaçlı şiddet pratiklerinin yanı sıra, emperyalist politikalar, sömürü ve köleleştirme gibi amaçlarla uygulanan saldırı amaçlı şiddet de yaygındı. Bu şiddet pratikleri kahramanlık destanlarında yüceltilmiş ve gelecek nesiller için örnek davranışlar olarak kabul edilmiştir. İlahiler gibi dini metinler, çoğu zaman şiddet içeren insani olayları ve bunlara verilen tanrısal cezaları betimleyerek tanrısal şiddeti toplum için meşru ve doğal bir olgu haline getirmiştir.

Öldürme ve yaralama gibi şiddet suçları işleyenlere kısas cezaları verilerek, hem caydırıcılık sağlanması hem de toplumsal düzenin korunması hedeflenmiştir (Tosun ve Yalvaç, 1989: 39, 47, 48, 83, 181, 185 vd.). Bu nedenle bazı durumlarda "şiddete karşı şiddet" prensibinin uygulandığını söyleyebiliriz. Kısas cezaları, suçlulara aynı şekilde karşılık vererek adaleti sağlama düşüncesine dayanmıştır. Bu tür cezalar, toplumda bu tür suçları önlemek için bir caydırıcılık oluşturması için de verilmiştir.

Eski Mezopotamya kanunlarında şiddete dayalı cezalar yaygın olarak yer alsa da, kanun koyucu krallar kanunnamelerinin önsözünde, tanrılar tarafından memlekete adaleti tesis etmek, zayıfı güçlüye ezdirmemek ve toplumsal huzuru sağlamak için görevlendirildiklerini belirtmişlerdir. Örneğin, İsin Kralı Lipit-İştar (yaklaşık MÖ. 1870-1860), kanunnamesinde tanrıların kendisini şiddeti sonlandırmak amacıyla görevlendirdiğini ifade etmiş; bu nedenle bir kanunname yayınlamaya adaleti ve huzuru tesis ettiğini ve böylece şiddeti önlediğini vurgulamıştır (Tosun ve Yalvaç, 1989: 60-62).

Tanrıların şiddetle ilişkisi yalnızca eski Mezopotamya'nın çok tanrılı inanç sistemleriyle sınırlı kalmamış, Sâmi kökenli tek tanrılı dinlerin kutsal kitaplarında da benzer bir biçimde yer almıştır. Yahudi tanrısı Yehova, Hristiyan tanrısı Rab ve İslam tanrısı Allah, bir yandan koruyucu, huzur verici ve merhamet sahibi sıfatlarla anılırken, diğer yandan da ateşte yakıcı, yok edici, azap verici ve kahredici özellikleriyle öne çıkmıştır. Bu çift karakterli tanrı anlayışı, Batı Asya'da dinsel şiddetin binlerce yıllık bir geleneğin devamı olarak şekillendiğini göstermektedir. Böylece, tanrısal şiddet hem koruyucu hem de cezalandırıcı yönleriyle inanç sistemlerinde temel bir unsur olarak varlığını sürdürmüştür. (Kur'ân-ı Kerim Meâli, Âl-i İmrân: 56; Nisâ: 84; En'âm: 42; En'âm: 65; En'âm: 93; A'râf: 164; Âl-i İmrân: 127; En'âm: 6; En'âm: 47; Âl-i İmrân: 30; Nahl: 47; Nûr: 20; Haşr: 10 vd. Kitab-ı Mukaddes Şirketi, Kutsal Kitap, 2019: 2. Samuel, 24:15; Yasa'nın Tekrarı, 20:16-18; Matta, 13:47-50 vd.)

Eski Ahit'e göre, Yahudi tanrısı Yehova, İsrailoğulları'nın düşmanlarına karşı şiddeti teşvik etmiş ve İsrailoğulları, Hz. Musa'dan sonra liderleri olan Yeşu önderliğinde bu emri yerine getirmişlerdir. Özellikle Eriha halkından "*kadın erkek, genç yaşlı, küçük ve büyük baş hayvanlardan eşeklere dek, kentte ne kadar canlı varsa*" hepsini kılıçtan geçirmişlerdir (Kitab-ı Mukaddes Şirketi, Kutsal Kitap, 2019: Yeşu, 6:20-21). Eriha'daki bu kitlesel yok etme eyleminin ardından, Doğu Akdeniz bölgesindeki onlarca şehir benzer bir akıbete uğramıştır. Bu anlatılar, Yehova'nın koruyucu yanı kadar cezalandırıcı ve şiddeti meşrulaştıran özelliklerini de ortaya koymaktadır.

Tevrat hukukunda kısas cezalarının şiddeti engellemek ve kötü niyetli kişilere karşı caydırıcı olmak için olduğundan bahsedilmiştir. Bakınız: Tevrat, Mısır'dan Çıkış, 21:12-26 (Kitab-1 Mukaddes Şirketi, Kutsal Kitap, 2019: 105) Zebur Kitabı'nda Tanrı'nın kötü ve zorba insanlardan tiksindiği belirtilmiştir: “*Rab doğru insanı sınar, kötüden, zorbalığı sevenden tiksindir.*” (Kitab-1 Mukaddes Şirketi, Kutsal Kitap, 2019: Mezmurlar, 11:5). Kutsal Kitap'ta Rab, Yeremya Peygamber aracılığı ile şiddetin önlenmesi konusunda şu öğütleri göndermiştir: “*Adil ve doğru olanı yapın. Soyguna uğrayanı zorbanın elinden kurtarın. Yabancıya, öksüze, dula haksızlık etmeyin, şiddete başvurmayın. Burada suçsuz kanı dökmeyin.*” (Kitab-1 Mukaddes Şirketi, Kutsal Kitap, 2019: Yeremya, 22:3) Böylece dinsel şiddete ve şiddetsizliğe dair en eski belgelerin yazılı tarihin başlangıcından beri var olduğunu ve tek tanrılı dinlerde de bu inançların devam ettiğini söyleyebiliriz.

Luka İncili'nde kölelere yönelik şiddet, efendilerinin isteklerini yerine getirmeyen kölelerin cezalandırılacağı şeklinde belirtilmiştir: “*Efendisinin isteğini bilip de hazırlık yapmayan, onun isteğini yerine getirmeyen köle çok dayak yiyecek. Oysa bilmeden dayağı hak eden davranışlarda bulunan, az dayak yiyecek*” (Kitab-1 Mukaddes Şirketi, Kutsal Kitap, 2019: Luka, 12:47). Burada dayaktan önce köleliğin kendisinin bir şiddet biçimi olduğu ve insanlık tarihi boyunca çok tanrılı dinlerde, Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam'da köleliğin var olduğu göz önünde bulundurulmalıdır. İncil'de bir başka şiddet örneği, kadınların dini toplantılarda konuşmalarını yasaklayan ve bu eylemi ayıplayan psikolojik şiddet biçimindedir (1. Korintliler, 14: 34-35). Ayrıca İsa Peygamber'in dinin yayılmasının yalnızca barış yoluyla değil, gerektiğinde mevcut düzenle çatışarak da gerçekleşebileceğini vurguladığı şu sözleri de dikkat çekicidir: “*Yeryüzüne barış getirmeye geldiğimi sanmayın! Barış değil, kılıç getirmeye geldim!*” (Matta, 10: 34). Bu ifadeler, İncil'de yer alan çeşitli şiddet temalarının, toplumsal düzen ve dini öğretilerin uygulanmasında nasıl bir rol oynadığını göstermektedir.

Kur'an'da, Allah'ın hem cezalandırıcı hem de bağışlayıcı özelliklerinden sıkça bahsedilmiştir. Allah'ın şiddeti, özellikle cana kast edenlere, haksızlık yapanlara, inkar edenlere ve toplumsal düzeni bozanlara yönelik bir uyarı ve cezalandırma yöntemi olarak anlatılmıştır. Aynı zamanda Kur'an'da Allah'ın merhamet sahibi, koruyucu ve affedici yönleri de vurgulanmıştır. Bu özellikler, iman edenler ve Allah'ın yolunda olanlar için bir güven ve huzur kaynağı olarak sunulmuştur. (Kur'ân-ı Kerim Meâlî, Âl-i İmrân: 56; Nisâ: 84; En'âm: 42; En'âm: 65; En'âm: 93; A'râf: 164; Âl-i İmrân: 127; En'âm: 6; En'âm: 47; Âl-i İmrân: 30; Nahl: 47; Nûr: 20; Haşr: 10 vd.) Bu nedenle, Müslümanlar çocuklarına hem Allah'ın merhametini ve güzelliklerini yansıtan isimler, hem de Allah'ın kudretini ve cezalandırıcı yönünü ifade eden isimler vermişlerdir. Örneğin, “Cemâleddin” (Dinin güzelliği) ismi Allah'ın rahmetini ve dinde estetik ve güzellik anlayışını ifade ederken, “Celâleddin” (Dinin öfkesi) ismi Allah'ın haşmetli ve cezalandırıcı yönünü simgelemektedir. Benzer şekilde, “Seyfeddin” (Dinin kılıcı) ve “Seyfullah” (Allah'ın kılıcı) gibi isimler de Allah'ın koruyucu gücünü ve şiddetli yönünü yansıtan, gerektiğinde kötülükle mücadeleyi çağrıştıran isimler olarak yaygın şekilde kullanılmaktadır.

Görüldüğü gibi, dinsel şiddet eski Mezopotamya'dan başlayarak, bu inançların etkisi altında kalan Batı Asya toplumlarında binlerce yıl boyunca bir dinsel gelenek olarak varlığını sürdürmüştür. Tarih boyunca, dinsel şiddet birçok devletin tekelinde, belirli hukuki kurallara bağlı olarak kontrollü bir şekilde uygulanmıştır. Ancak dinsel şiddet zamanla, kontrolsüz terör grupları tarafından masum kişilere yönelik olarak da uygulanmaya başlanmıştır. Dinsel şiddet geleneği, toplumsal eşitsizlikleri ve adaletsizlikleri derinleştirmiş, insan hak ve özgürlüklerini kısıtlamış, sayısız ölüme, yaralanmalara, sürgünlere, kölelik düzenlerine ve baskıcı yönetimlerin oluşumuna zemin hazırlamıştır. Dinsel şiddetin tarih boyunca hem toplumsal düzeni sağlamak için bir araç olarak kullanılması hem de bazen kontrolsüz gruplarca kötüye kullanılması, bu pratiğin karmaşık ve çoğu zaman olumsuz etkilerini göstermektedir.

KAYNAKLAR

- Akkuş Mutlu, S. (2012). *Eski Mezopotamya'da Törenler*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Alster, B. (1997). "Sumerian Canonical Compositions. C. Individual Focus. 1. Proverbs". In *The Context of Scripture, I: Canonical Compositions from the Biblical World*. Hallo, William W. (ed). Leiden/New York/Köln: Brill, pp. 563-568.
- Akyüz, F. (2020). Asur Belgelerinde Nehir Ordali, *OANNES-Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2(2), ss. 165-177.
- Altuntaş, H. & Şahin, M. (2011). *Kur'an-ı Kerim Meali*, 12. Baskı, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Aslantürk, N. (2013). *Hitit Belgelerinde Hurri Tanrıları Ve Onların Kültürleri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Bayard, D. (1970). *The Fihrist of al-Nadim. A Tenth-Century Survey of Muslim Culture*, Columbia University Press, New York, London.
- Baysal, A. S. (2017). *Asurlular'da Tarih Yazımı ve Takvim Sistemi*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Kayseri.
- Baysal, A. S. (2018). Asur ve Babil Astrolojisinde Gök Olaylarının Yorumlanması Üzerine Bir Değerlendirme, *The Journal of Academic Social Sciences*, Yıl: 2018, Sayı: 66, ss. 402-414, DOI: 10.16992/ASOS.13403
- Baysal, A. S. (2023). Eski Önasya'da Tanrı, Kral ve Peygamber Unvanı Olarak "Çoban". *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*(57), 123-138.
- Baadsgaard, A., Monge, J., Cox, S., & Zettler, R. L. (2011). Human Sacrifice and Intentional Corpse Preservation in the Royal Cemetery of Ur. *Antiquity*, 85(327), 27-42.
- Black, J., Graham Cunningham, Eleanor Robson and Gábor Zólyomi, (2004). *The Literature of Ancient Sumer*. Oxford University Press, USA.
- Bottéro, J. (2005). *Eski Yakındoğu – Sümer'den Kutsal Kitap'a*, Çevirenler: Adnan Kâhiloğulları, Pınar Güzelyürek, Lale Arslan Özcan, Ankara: Dost Kitabevi.
- Bottéro, J. ve Kramer, S. N. (2017). *Mezopotamya Mitolojisi*, Çeviren: Alp Tümertekin, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Budge, E. A. and King, L. W. (1902). *The Annals of the Kings of Assyria: The Cuneiform Texts with from the Original Documents in British Museum*, Volume I, Oxford University Press, London 1902.
- CAD, Volume 10 (M), *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago*, Part I, Editors: Oppenheim, A. L. & Reiner, E., (2004), Volume 10 (M), Third Printing, Chicago.
- CAD, Volume 16 (Ş), *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago*, Editors: Gelb, I. J.; Landsberger, B. & Oppenheim, A. L., (2004), Volume 16 (Ş), Fifth Printing, Chicago.
- Da Riva, R. (2013). *The Inscriptions of Nabopolassar, Amel-Marduk and Neriglissar (Vol. 3)*. Walter de Gruyter.
- Dahlberg, L. L. & Krug, Etienne G., (2002). Violence—a Global Public Health Problem, *World Report on Violence and Health*, Geneva, World Health Organization, 6.
- Dilek, Y. (2019). Eski Mezopotamya Dini Ritüelleri Ve Kullanılan Objeler, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Konya.
- Duymuş Florioti, H., & Demirci, G. (2013). "Çivi Yazılı Kanun Metinlerinde İlginç Bir Suç Tespit ve Cezalandırma Yöntemi: Suya Atılma", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 32 (54), 25-40. https://doi.org/10.1501/Tarar_0000000550
- Farber, W. (2014). *Lamaštu, Daughter of Anu: A Sketch*. In *Lamaštu: An Edition of the Canonical Series of Lamashtu Incantations and Rituals and Related Texts from the Second and First Millennia B.C.* (pp. 1-6). University Park, USA: Penn State University Press. <https://doi.org/10.1515/9781575068824-002>
- Foster, B.R. (2005). *Before the Muses: an Anthology of Akkadian Literature*, Third Edition, Bethesda, Maryland: CDL Press.
- Frame, G. (2002). *Rulers of Babylonia: from the Second Dynasty of Isin to the end of Assyrian Domination (1157-612 BC)-The Royal Inscriptions Of Mesopotamia Babylonian Periods / Volume 2 (RIMB 2)*, University of Toronto Press, Toronto-Buffalo-London.

- Frame, G. (2002). *Rulers of Babylonia: From the Second Dynasty of Isin to the End of Assyrian Domination (1157-612 BC) (RIME 2)*, University of Toronto Press. Toronto-Buffalo-London.
- Frame, G. (2021). *The Royal Inscriptions of Sargon II, King of Assyria (721–705 BC), The Royal Inscriptions Of The Neo Assyrian Period, Volume II*, The Pennsylvania State University, Eisenbrauns Publishing.
- Frayne, D. (1990). *The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Volume IV: Old Babylonian Period, (2003-1595 BC) (RIME 4)*, Toronto-Buffalo-London: University Press of Toronto.
- Frayne, D. (2007). *The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Volume I: Presargonic Period (2700–2350 BC) (RIME 1)*, Toronto-Buffalo-London: University Press of Toronto.
- George, A. R. (2003). *The Babylonian Gilgamesh Epic: Introduction, Critical Edition and Cuneiform Texts. Vol I*, Oxford University Press.
- Gömeç, S. (1998). Tarihte ve Günümüzde Saha Türkleri, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 19 (30), ss. 175-203.
- Grayson, A. K. & Novotny, J. (2012). *The Royal Inscriptions of Sennacherib, King of Assyria (704-681 BC) - Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period 3/2, Part 2, (RINAP 3.2)*, Eisenbrauns.
- Günbattı, C. (2000). Eski Anadolu'da 'Su Ordalı', *Archivum Anatolicum-Anadolu Arşivleri*, Cilt: 4, Sayı: 1, ss. 73-88.
- Gürkan, S. L. (2013). "Yehova", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 43, s. 390-391. URL: <https://islamansiklopedisi.org.tr/yehova> (Erişim Tarihi: 28.12.2022).
- Heidel, A., & Birkan, İ. (2000). *Enûma Eliş: Babil Yararılış Destanı*. Ayraç Yayınevi.
- Hunger, H. & Pingree, D. E. (1999). *Astral Sciences in Mesopotamia*, Brill.
- Hunger, H. & S. Parpola & J. Reade, (1992). *Astrological Reports to Assyrian Kings, State Archives of Assyria*, Volume VIII, Helsinki.
- Jastrow Jr, M. (1910). Signs And Names Of The Planet Mars, *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, 27 (1), ss. 64-83.
- Kitab-ı Mukaddes Şirketi, (2019). *Kutsal Kitap - Yeni Dünya Çevirisi*, Watchtower Bible And Tract Society Of New York, INC., Wallkill, New York, USA, İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları.
- Kitts, M. (2013). Religion and Violence from Literary Perspectives, *The Oxford Handbook of Religion and Violence*, Editors: Michael Jerryson & Mark Juergensmeyer & Margo Kitts, Oxford University Press, pp. 410-423.
- Kramer, S. N. (1983). "The Sumerian Deluge Myth. Reviewed and Revised", *Anatolian Studies* 33. 115-121.
- Kramer, S. N. (1990). *Tarih Sumer'de Başlar*, Çeviren: Muazzez İlmiye Çığ, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Lambert, W. G. and Millard, A.R. (1969). *Atra-Hasis: the Babylonian Story of the Flood*. Oxford: Clarendon Press.
- Lambert, W. G. (1996). *Babylonian Wisdom Literature*. Eisenbrauns.
- Leichty, E. (2011). *The Royal Inscriptions of Esarhaddon, King of Assyria (680-669 BC) (RINAP 4)*, Eisenbrauns.
- Luckenbill, D. D. (1926). *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, Volume I, The Chicago University Press, Chicago.
- Luckenbill, D. D. (1927). *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, Volume II, The Chicago University Press, Chicago.
- Novotny, J., Jeffers, J., & Frame, G. (2018). The Royal Inscriptions of Ashurbanipal (668–631 BC), Aššur-etel-ilāni (630–627 BC), and Sîn-šarra-iškun (626–612 BC), Kings of Assyria, Part 1(RINAP 5/1), Eisenbrauns/Penn State University Press.
- Öz, E., (2015). "Eski Mezopotamya'da Hukuk Kurallarının Oluşumu Sürecinde Adalet Anlayışı ve Bazı Hukuki Sorunların Çözümünde Nehir/Su Ordali Uygulaması" *Cahit Günbattı'ya Armağan (s.185-202)*, Ankara: Ankara Üniversitesi DTCF Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Sumeroloji Anabilim Dalı Yayınları, No. 417.
- Parpola, S. (1993). *Letters from Assyrian and Babylonian Scholars, State Archives of Assyria 10 (SAA 10)*, Helsinki University Press, Helsinki.
- Parpola, S. (1987). *The Correspondence of Sargon II, Part I Letters from Assyria and the West (SAA 01)*, Helsinki University Press.

- Parpola, S. & K. Watanabe (1988). *Neo-Assyrian Treaties and Loyalty Oaths, State Archives of Assyria 2 (SAA 2)*, Helsinki University Press.
- Riley ve Smith, J. (1997). The State of Mind of Crusaders to the East, *The Oxford Illustrated History of the Crusades*. Ed. Jonathan Riley-Smith, 66–90. New York: Oxford University Press.
- Sevinç, F. (2007). Hititlerde Ölülere Ve Yeraltı Tanrılarına Sunulan Kurbanlar, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Starr, I. (1990). Queries to the Sungod: Divination and Politics in Sargonid Assyria (SAA 04), Helsinki: Helsinki University Press.
- Taş, İ. (2011). “A Phenomenon in Hittite Religion: Reaching Godby Burning Fire in the Hearth”, *The Traditional Mediterranean: Essays from the Ancient to the Early Modern Era*, Editors: Jayoung Che And Nicholas C. J. Pappas, Athens Institute for Education and Research and Institute for Mediterranean Studies, Pusan University for Foreign Studies, pp. 11-20.
- Tosun, M. & Yalvaç, K. (1989). *Sumer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Ulanowski, K. (2021). Divination in Mesopotamia, *Neo-Assyrian and Greek Divination in War*, Brill, Leiden-Boston, pp. 35-103. DOI: https://doi.org/10.1163/9789004429390_004
- Woolley (1934). *Ur Excavations, Volume II, The Royal Cemetery, A Report on the Predynastic and Sargonid Graves Excavated Between 1926 and 1931*, Trustee of the British Museum and the University of Pennsylvania Museum, London-Pennsylvania.

İnternet Kaynakları

- Akbabalar Steli: <https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010121794> (Erişim Tarihi: 14.10.2024)
- Naram-Sin’in Zafer Steli: <https://collections.louvre.fr/ark:/53355/cl010123450> (Erişim Tarihi: 16.10.2024)
- Hammurabi’nin Kanun Steli: <https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010174436> (Erişim Tarihi: 11.11.2024)
- II. Aurnasirpal’in Steli: https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1851-0902-32 (Erişim Tarihi: 11.11.2024)
- Til-Tuba Savaşı Tasviri A: https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1851-0902-8-a (Erişim Tarihi: 14.10.2024)
- Til-Tuba Savaşı Tasviri B: https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1851-0902-8-b (Erişim Tarihi: 17.10.2024)
- Til-Tuba Savaşı Tasviri C: https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1851-0902-8-c (Erişim Tarihi: 17.10.2024)
- Lamaştı Muskası: https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1914-0407-145 (Erişim Tarihi: 14.10.2024)
- Arap Kampına Asur Saldırısı Tasviri: https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1856-0909-31-32 (Erişim Tarihi: 14.10.2024)
- Karaciğer Modeli Tableti: https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1889-0426-238 (Erişim Tarihi: 16.10.2024)